

Kodeks karny

z dnia 6 czerwca 1997 r. (Dz.U. Nr 88, poz. 553)

Tekst jednolity z dnia 5 lipca 2016 r. (Dz.U. 2016, poz. 1137)

(zm.: Dz.U. 2016, poz. 862, poz. 2138; 2017, poz. 244, poz. 768 i 773, poz. 952, poz. 966, poz. 1214)

Część ogólna

Rozdział I. Zasady odpowiedzialności karnej

Literatura: *I. Andrejew, W. Świda, W. Wolter*, Kodeks karny z komentarzem, Warszawa 1973; *M. Banasiewicz*, Z problematyki odpowiedzialności karnej za błąd w sztuce lekarskiej, NKPK 2009, t. 24; *K. Banasik*, Dolus generalis w nauce polskiej i austriackiej, Prok. i Pr. 2013, Nr 11; *taż.*, Nieumyślność w świetle propozycji nowelizacji kodeksu karnego, Pal. 2013, Nr 7–8; *taż.*, Przestępstwa trwałe i delikty trwałe, Prok. i Pr. 2013, Nr 7–8; *taż.*, Karalność a struktura przestępstwa, PiP 2017, Nr 4; *Z. Banaszczyk, P. Granecki*, O istocie należytej staranności, Pal. 2002, Nr 7–8; *A. Barczak-Oplustil*, Glosa do post. SN z 15.2.2012 r., II KK 193/11, CzPKiNP 2012, Nr 4; *taż.*, Obowiązkiwanie zasady nullum crimen sine lege. Wybrane problemy, CzPKiNP 2013, Nr 3; *taż.*, Sporne zagadnienia istoty winy w prawie karnym. Zarys problemu, CzPKiNP 2005, Nr 2; *M. Bielski*, Koncepcja kontratypów jako okoliczności wyłączających karalność, CzPKiNP 2010, Nr 2; *tenże*, Kryteria obiektywnego przypisania skutku na tle współczesnej polskiej dogmatyki prawa karnego, w: *P. Kardas, T. Sroka, W. Wróbel* (red.), Państwo prawa i prawo karne. Księga jubileuszowa Profesora Andrzeja Zolla, t. II, Warszawa 2012; *tenże*, Naruszenie reguł ostrożności czy nadmierna ryzykowność zachowania jako właściwe kryterium prawnokarnego przypisania skutku, CzPKiNP 2004, Nr 1; *tenże*, Obiektywne przypisanie skutku przestępnego w przypadku kolizji odpowiedzialności za skutek, PiP 2005, Nr 10; *tenże*, Prawno-karne przypisanie konkretnego skutku w postaci konkretnego narażenia na niebezpieczeństwo – uwagi na marginesie postanowienia Sądu Najwyższego z dnia 3 czerwca 2004 r., V KK 37/04, PS 2005, Nr 4; *A. Błachnio*, Miejsce popełnienia czynu zabronionego przez podżegacza i pomocnika – zarys problematyki, Pal. 2006, Nr 7–8; *M. Bojarski*, W kwestii odgraniczenia wykroczeń od przestępstw, AUWr PPIa 1991, Nr 28; *M. Bojarski, M. Rogacka-Rzewnicka*, Opinia o projekcie ustawy o zmianie ustawy – Kodeks karny oraz niektórych innych ustaw (RL-0303-2/14), PL 2014, Nr 2; *T. Bojarski*, Kilka uwag w kwestii zbiegu przestępstw i zbiegu przepisów, w: *A. Dębiński i in.* (red.), Hominum causa omne ius constitutum est. Księga jubileuszowa ku czci Profesor Alicji Grześkowiak, Lublin 2006; *tenże*, Tradycja i postęp w nowelizacji prawa karnego – od Makarewicz do stanu obecnego, Teka Komisji Prawniczej. Polska Akademia Nauk. Oddział w Lublinie 2008, t. 1; *tenże*, Umyślność i nieumyślność w granicach jednego typu czynu zabronionego – uwagi ogólne, w: *P. Kardas, T. Sroka, W. Wróbel* (red.), Państwo prawa i prawo karne. Księga jubileuszowa Profesora Andrzeja Zolla, t. II, Warszawa 2012; *T. Bojarski, E. Kruk, E. Skrętowicz*, Postępowanie w sprawach nieletnich. Komentarz, Warszawa 2016; *M. Budyn-Kulik*, Umyślność w prawie karnym i psychologii. Teoria i praktyka sądowa, Warszawa 2015; *taż.*, Glosa do wyr. SA w Białymstoku z 5.3.2013 r., II AKa 24/13, CzPKiNP 2014, Nr 1; *taż.*, w: *M. Mozgawa* (red.), Kodeks karny. Komentarz, LEX/el. 2013; *P. Burzyński*, Ustawowe określenie sankcji karnej, Warszawa 2008; *W. Chudy*, Filozofia wieczysta w czas przełomu, Lublin 2009; *M. Cieślak*, O węzłowych pojęciach związanych z sensem kary, NP 1969, Nr 12; *tenże*, Zasada humanizmu jako naczelna dyrektywa w sferze prawa karnego, ZN UG Prawo 1985, Nr 13; *R. Citowicz*, Spory wokół rozumienia umyślności i jej postaci, Prok. i Pr. 1999, Nr 6; *Z. Cwiąkalski*, Błąd co do bezprawności czynu w polskim prawie karnym. Zagadnienia teorii i praktyki, Kraków 1991; *tenże*, Znamiona normatywne w kodeksie karnym, w: *Z. Cwiąkalski, M. Szewczyk, S. Waltoś, A. Zoll* (red.), Problemy odpowiedzialności karnej. Księga ku czci Profesora Kazimierza Buchały, Kraków 1994; *P. Czarnecki*, Status nieletniego w postępowaniu w sprawach nieletnich, PS 2016, Nr 9; *P. Daniluk*, O młodocianym w ujęciu kodeksu karnego, SP 2014, Nr 2; *K. Daszkiewicz*, Kary za przestępstwa ciągłe i ciągi przestępstw, Prok. i Pr. 2000, Nr 5; *taż.*, Kodeks karny z 1997 r. Uwagi krytyczne, Gdańsk 2001; *taż.*, Odpowiedzialność karna nieletnich (w świetle kodeksu karnego z 6 czerwca 1997 r.), Pal. 1999, Nr 1–2; *taż.*, Przestępstwa przeciwko życiu i zdrowiu. Rozdział XIX Kodeksu karnego. Komentarz, Warszawa 2000; *taż.*, Przestępstwo ciągłe i ciąg przestępstw, Prok. i Pr. 1997, Nr 11; *taż.*, Przestępstwo z premedytacją, Warszawa 1968; *taż.*, Zamiar nagły (dolus repentinus) w polskim prawie karnym, Pal. 1968, Nr 4; *M. Dąbrowska-Kardas*, Analiza dyrektywalna przepisów części ogólnej kodeksu karnego, Warszawa 2012, LEX/el; *taż.*, O dwóch znaczeniach pojęcia społecznego niebezpieczeństwa czynu, CzPKiNP 1997, Nr 1; *M. Dąbrowska-Kardas, P. Kardas*, Czyn ciągły i ciąg przestępstw w kodeksie karnym z 1997 r., w: Nowa kodyfikacja karna. Kodeks karny. Krótkie komentarze 1998, Nr 20; *R. Dębski*, Głos w sprawie teorii negatywnych znamion typu czynu zabronionego, w: *P. Kardas, T. Sroka, W. Wró-*

bel (red.), Państwo prawa i prawo karne. Księga jubileuszowa Profesora Andrzeja Zolla, t. II, Warszawa 2012; *tenże*, Jeszcze o gwarancyjnej funkcji nakazu ustawowej określoności czynu karalnego, w: Z. Jędrzejewski, M. Królikowski, Z. Wiernikowski, S. Żółtek (red.), Między nauką a praktyką prawa karnego. Księga jubileuszowa Profesora Lecha Gardockiego, Warszawa 2014; *tenże*, Kilka uwag o kryminalizacji i o ustawowej określoności czynów zabronionych, w: A. Błachnio-Parzych, J. Jakubowska-Hara, J. Kosonoga, H. Kuczyńska (red.), Problemy wymiaru sprawiedliwości karnej. Księga jubileuszowa Profesora Jana Skupińskiego, Warszawa 2013; *tenże*, Pozaustawowe znamiona przestępstwa. O ustawowym charakterze norm prawa karnego i znamionach typu czynu zabronionego nie określonych w ustawie, Łódź 2005; *tenże*, Uwagi o konstytucyjnym ujęciu zasady nullum crimen sine lege, PiP 1992, Nr 5; J. Długosz, Ustawowa wyłączość i określoność w prawie karnym, Warszawa 2016; J. Długozima, Glosa do post. SN z 6.9.2000 r., III KKN 337/00, PiP 2001, Nr 5; J. Duda, W sprawie definicji nieumyślności – polemicznie, Pal. 2014, Nr 5–6; T. Dukiet-Nagórska, Kilka uwag o zasadzie nullum crimen sine lege w polskim porządku prawnym, w: K. Krajewski (red.), Nauki penalne wobec problemów współczesnej przestępczości. Księga jubileuszowa z okazji 70. rocznicy urodzin Profesora Andrzeja Geberle, Warszawa 2007; *taż*, w: T. Dukiet-Nagórska (red.), Prawo karne. Część ogólna, szczególna i wojskowa, Warszawa 2010; *taż*, Wykładnia przepisów prawno-karnych a konstytucyjne zasady dotyczące odpowiedzialności karnej, w: Z. Jędrzejewski, M. Królikowski, Z. Wiernikowski, S. Żółtek (red.), Między nauką a praktyką prawa karnego. Księga jubileuszowa Profesora Lecha Gardockiego, Warszawa 2014; A. Duś, Z problematyki kwalifikacji prawnej czynu, WPP 2000, Nr 2; M. Florczak-Wątor, Orzeczenia Trybunału Konstytucyjnego i ich skutki prawne, Poznań 2006; A. Fronczak, Glosa do wyr. SA we Wrocławiu z 15.10.2009 r., II AKA 297/09, Pal. 2010, Nr 11–12; *tenże*, Powinność w strukturze przestępstwa nieumyślnego, RPEiS 2013, Nr 3; *tenże*, Przyczynek do rozróżnienia niedbalstwa i niedbałości w prawie karnym, SI 2011, Nr 53; A. Gaberle, Odpowiedzialność karna nieletnich (uwagi na tle art. 10 § 2 k.k.), w: J. Giezek (red.), Przestępstwo – kara – polityka kryminalna. Problemy tworzenia i funkcjonowania prawa. Księga jubileuszowa z okazji 70. rocznicy urodzin Profesora Tomasza Kaczmarka, Kraków 2006; *tenże*, Reakcja na niepożądane zachowania małoletnich (zagadnienia podstawowe), Arch. Krym. 2007–2008, t. XXIX–XXX; A. Gaberle, M. Korcyl-Wolska, Komentarz do ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich, Gdańsk 2002; M. Gałzka, Glosa do post. SN z 27.9.2011 r., III KK 89/11, Prok. i Pr. 2013, Nr 1; *taż*, Prawo karne wobec prokreacji pozaustrojowej, Lublin 2005; L. Gardocki, Łamigłówki ustawodawcze, Pal. 1993, Nr 5–6; *tenże*, O przenoszeniu poglądów teoretycznych do przepisów karnych, w: W. Górowski, P. Kardas, T. Sroka, W. Wróbel (red.), Zagadnienia teorii i nauczania prawa karnego. Kara łączna. Księga jubileuszowa Profesor Marii Szewczyk, Warszawa 2013; *tenże*, O tak zwanej kryminalizacji faktycznej, Pal. 2014, Nr 9; *tenże*, O ustawowym zagrożeniu karą w kontekście ujęcia znamion przestępstwa – po raz drugi, w: A. Błachnio-Parzych, J. Jakubowska-Hara, J. Kosonoga, H. Kuczyńska (red.), Problemy wymiaru sprawiedliwości karnej. Księga jubileuszowa Profesora Jana Skupińskiego, Warszawa 2013; *tenże*, Ostatnie nowelizacje kodeksu karnego w świetle zasady określoności przestępstwa, w: P. Kardas, T. Sroka, W. Wróbel (red.), Państwo prawa i prawo karne. Księga jubileuszowa Profesora Andrzeja Zolla, t. II, Warszawa 2012; *tenże*, Pojęcie przestępstwa i podziały przestępstw w polskim prawie karnym, Ann. UMCS Sectio G Ius 2013, t. LX, Nr 2; *tenże*, Pozaustawowe źródła znaczenia przepisu karnego, w: L. Leszczyński, E. Skrętowicz, Z. Hołda (red.), W kręgu teorii i praktyki prawa karnego. Księga poświęcona pamięci Profesora Andrzeja Wąska, Lublin 2005; *tenże*, Problem tzw. wyroków interpretacyjnych Trybunału Konstytucyjnego, w: P. Winczorek (red.), Teoria i praktyka wykładni prawa. Materiały konferencyjne, Warszawa 2005; *tenże*, Subsydiarność prawa karnego oraz in dubio pro libertate – jako zasady kryminalizacji, PiP 1989, Nr 12; *tenże*, Typowe zakłócenia funkcji zasady nullum crimen sine lege, SI 1982, Nr 10; *tenże*, Zagadnienia internacjonalizacji odpowiedzialności karnej za przestępstwa popełnione za granicą, Warszawa 1979; *tenże*, Zagadnienia odpowiedzialności karnej za zbrodnie stalinowskie, PPK 1992, Nr 6; *tenże*, Zagadnienia teorii kryminalizacji, Warszawa 1990; *tenże*, Zarys prawa karnego międzynarodowego, Warszawa 1985; *tenże*, Zasada nullum crimen sine lege certa we współczesnym polskim prawie karnym, w: A. Dębiński i in. (red.), Hominum causa omne ius constitutum est. Księga jubileuszowa ku czci Profesor Alicji Grześkowiak, Lublin 2006; *tenże*, Zasady obowiązywania ustawy. O reformie prawa karnego, Pal. 1996, Nr 3–4; P. Gensikowski, A. Marek, Konstrukcja czynów współukaranych i jej implikacje praktyczne, Prok. i Pr. 2004, Nr 1; J. Giezek, Kilka uwag o ujęciu nieumyślności w nowym kodeksie karnym, NKPK 1998, t. 2; *tenże*, Narażenie na niebezpieczeństwo oraz jego znaczenie w konstrukcji czynu zabronionego, AUWr PPIA 2002, Nr 50; *tenże*, Naruszenie obowiązku ostrożności jako przesłanka urzeczywistnienia znamion przestępstwa nieumyślnego, PiP 1992, Nr 1; *tenże*, O tendencjach do subiektywizowania bezprawności oraz obiektywizowania winy we współczesnym prawie karnym, w: Z. Sienkiewicz (red.), Wybrane zagadnienia reformy prawa karnego, Wrocław 1997; *tenże*, „Przewidywalność” jako kryterium przypisania czynu zabronionego a tzw. „wiedza szcze-

gólna” jego sprawcy, w: Z. Jędrzejewski, M. Królikowski, Z. Wiernikowski, S. Żółtek (red.), Między nauką a praktyką prawa karnego. Księga jubileuszowa Profesora Lecha Gardockiego, Warszawa 2014; *tenże*, Przewidywanie czynu zabronionego oraz zamiar jego uniknięcia jako podmiotowe elementy świadomej nieumyślności, w: A. Adamski, J. Bojarski, P. Chrzczonowicz, M. Leciak (red.), Nauki penalne wobec szybkich przemian socjokulturowych. Księga jubileuszowa Profesora Mariana Filara, t. I, Toruń 2012; *tenże*, Przyczynowość hipotetyczna a prawnokarne przypisanie skutku, PPK 1992, Nr 7; *tenże*, Przyczynowość i przypisanie skutku w prawie karnym, Wrocław 1994; *tenże*, Świadomość sprawcy czynu zabronionego, LEX/el. 2013; *tenże*, w: Dębski (red.), System, t. 3, 2012; *tenże*, Zbieg przepisów a konstrukcja przestępstwa ciągłego, w: J. Majewski (red.), Zbieg przepisów oraz zbieg przestępstw w polskim prawie karnym, Toruń 2006; *tenże*, „Zezwolenie” na naruszenie dobra prawnego – negatywne znamię typu czy okoliczność kontratypowa, w: Ł. Pohl (red.), Aktualne problemy prawa karnego. Księga pamiątkowa z okazji jubileuszu 70. urodzin Profesora Andrzeja J. Szwarca, Poznań 2009; *tenże*, Zgodne z prawem zachowanie alternatywne jako kryterium przypisania skutku, KPP 2004, Nr 4; *tenże*, Znaczenie testu warunku sine qua non przy wyjaśnianiu przyczynowości. W odpowiedzi Jubilatowi, w: J. Giezek (red.), Przepęstwo, kara, polityka kryminalna. Problemy tworzenia i funkcjonowania prawa. Księga jubileuszowa z okazji 70. rocznicy urodzin Profesora Tomasza Kaczmarka, Kraków 2006; W. Gontarski, Sprawca nieumyślny a sprawca przypadkowy, w: W. Cieślak, S. Steinborn (red.), Profesor Marian Cieślak – osoba, dzieło, kontynuacja, Warszawa 2013; P. Góralski, Związek przyczynowy w prawie karnym na tle orzecznictwa sądowego, Prok. i Pr. 2009, Nr 6; *tenże*, Środki zabezpieczające a zasada *lex severior retro non agit*, Jus Novum 2014, Nr 1; *tenże*, Kwestia dopuszczalności stosowania środków zabezpieczających w stosunku do nieletnich sprawców czynów karalnych cz. II, NKPK 2016, t. XXXIX; M. Górczak, Wymiar kary w ramach kumulatywnej kwalifikacji – trudne spojrzenie na pozorną oczywistość, CzPKiNP 2010, Nr 1; P. Górecki, S. Stachowiak, Ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich. Komentarz, Warszawa 2007; O. Górniok, Funkcje rozróżnienia między bezprawnością (okolicznościami wyłączającymi bezprawność) a winą (okolicznościami wyłączającymi winę), w: G. Rejman i in. (red.), Problemy prawa i procesu karnego. Księga poświęcona pamięci Profesora Alfreda Kaftala, Warszawa 2008; *taż*, Znaczenie subsydiarności prawa karnego w jego interpretacji, PiP 2007, Nr 5; W. Górowski, Subiektywne elementy odpowiedzialności karnej – kilka uwag o charakterze ogólnym, w: P. Kardas, T. Sroka, W. Wróbel (red.), Państwo prawa i prawo karne. Księga jubileuszowa Profesora Andrzeja Zolla, t. II, Warszawa 2012; P.J. Grabowski, W sprawie zakresu temporalnego obowiązywania prawa, PiP 2004, Nr 5; J. Grajewski, Zbieg przepisów ustawy a ściganie na wniosek, NP 1983, Nr 2; K. Gromek, Komentarz do ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich, Warszawa 2004; R. Grupiński, Zmiana przepisów o przedawnieniu karalności w świetle zasady *lex retro non agit*, w: A.J. Szwarz (red.), Rozważania o prawie karnym. Księga pamiątkowa z okazji siedemdziesięciolecia urodzin Profesora Aleksandra Ratajczaka, Poznań 1999; D. Gruszecka, Tendencje prywatyzacji prawa karnego a ujmowanie społecznej szkodliwości jako podstawy kryminalizacji, NKPK 2017, t. XXXXIII; A. Grześkowiak, Funkcje prawa nieletnich, w: P. Hofmański, S. Waltoś (red.), W kręgu prawa nieletnich. Księga pamiątkowa ku czci Profesor Marianny Korcyl-Wolskiej, Warszawa 2009; *taż*, Konceptje prawa nieletnich, w: T. Bojarski i in. (red.), Problemy reformy postępowania w sprawach nieletnich, Lublin 2008; *taż*, Model ustawowej polityki karnej na tle projektów zmian kodeksu karnego, w: D. Kala, I. Zgoliński (red.), Reforma prawa karnego materialnego i procesowego z 2015 r. Wybrane zagadnienia, Warszawa 2015; *taż*, Nullum crimen, nulla poena sine lege anteriori, w: R. Wieruszewski (red.), Prawa człowieka. Model prawny, Wrocław 1991; *taż*, Odpowiedzialność karna nieletniego na podstawie art. 9 § 2 k.k. Oceny i propozycje zmian, PiP 1982, Nr 1–2; *taż*, Odpowiedzialność karna za zbrodnie komunistyczne według polskiego prawa karnego, w: L. Gardocki, M. Królikowski, A. Walczak-Zochowska (red.), Gaudium in litteris est. Księga jubileuszowa ofiarowana Pani Profesor Genowefie Rejman z okazji osiemdziesiątych urodzin, Warszawa 2005; *taż*, Postępowanie w sprawach nieletnich. Polskie prawo nieletnich, Toruń 1986; *taż*, Prawo karne wartości. Wybrane problemy, w: P. Kardas, T. Sroka, W. Wróbel (red.), Państwo prawa i prawo karne. Księga jubileuszowa Profesora Andrzeja Zolla, t. II, Warszawa 2012; *taż*, w: Melezini (red.), System, t. 6, 2016; *taż*, Wybrane problemy reformy prawa nieletnich w Polsce, w: J. Jakubowska-Hara, C. Nowak, J. Skupiński (red.), Reforma prawa karnego. Propozycje i komentarze. Księga pamiątkowa Profesor Barbary Kunickiej-Michalskiej, Warszawa 2008; *taż*, Zasada *nullum crimen sine lege scripta* na tle funkcji gwarancyjnej prawa karnego w świetle orzecznictwa Sądu Najwyższego, w: Z. Jędrzejewski, M. Królikowski, Z. Wiernikowski, S. Żółtek (red.), Między nauką a praktyką prawa karnego. Księga jubileuszowa Profesora Lecha Gardockiego, Warszawa 2014; A. Grześkowiak, K. Grześkowiak-Gracz, Analiza zamiaru ewentualnego na przykładzie jednej sprawy, Pal. 2010, Nr 1–2; E. Grzęda, W kwestii propozycji nowelizacji nieumyślności w kodeksie karnym, Prok. i Pr. 2016, Nr 7–8; M. Grzybowski, Konstytucyjne ujęcie odpowiedzialności karnej (uwagi na marginesie wykładni art. 42 ust. 1

Konstytucji RP), w: *P. Kardas, T. Sroka, W. Wróbel* (red.), Państwo prawa i prawo karne. Księga jubileuszowa Profesora Andrzeja Zolla, t. II, Warszawa 2012; *E.M. Guzik-Makaruk*, Kilka uwag na tle kompensacyjnej funkcji prawa karnego, NPKP 2017, t. XXXIII; *R.G. Hałas*, Kara śmierci wzmględem nieletnich, w: *P. Hofmański, S. Waltoś* (red.), W kręgu prawa nieletnich. Księga pamiątkowa ku czci Profesor Marianny Korcył-Wolskiej, Warszawa 2009; *tenże*, Odpowiedzialność karna nieletniego na tle kodeksu karnego z 1997 roku, Lublin 2006; *tenże*, Orzekanie środków karnych wobec nieletniego, w: *A. Dębiński, A. Grześkowiak, K. Wiak* (red.), Ius et lex. Księga jubileuszowa ku czci Profesora Adama Strzembosza, Lublin 2002; *G. Harasimiak*, Nietelni sprawcy czynów zabronionych – winni czy ofiary w polskim modelu postępowania z nieletnimi, w: *L. Gardocki, M. Królikowski, A. Walczak-Żochowska* (red.), Gaudium in litteris est. Księga jubileuszowa ofiarowana Pani Profesor Genowefie Rejman z okazji osiemdziesiątych urodzin, Warszawa 2005; *P. Hofmański*, Konwencja Europejska a prawo karne, Toruń 1995; *tenże*, Recenzja pracy: W. Czapliński, A. Wyrozumski, Sędzia krajowy wobec prawa międzynarodowego, Warszawa 2001, PiP 2002, Nr 5; *tenże*, Zasada humanizmu w prawie karnym, w: *W. Cieślak, S. Steinborn* (red.), Profesor Marian Cieślak – osoba, dzieło, kontynuacja, Warszawa 2013; *E. Hryniewicz*, Skutek w prawie karnym, Prok. i Pr. 2013, Nr 7–8; *E. Hryniewicz-Lach*, Kara kryminalna w świetle konstytucji RP, Warszawa 2015; *taż*, Obiektywny warunek odpowiedzialności karnej w polskim prawie, PiP 2017, Nr 1; *K. Indeck*, Zasada nullum crimen sine lege w prawie karnym międzynarodowym, w: *L. Gardocki, M. Królikowski, A. Walczak-Żochowska* (red.), Gaudium in litteris est. Księga jubileuszowa ofiarowana Pani Profesor Genowefie Rejman z okazji osiemdziesiątych urodzin, Warszawa 2005; *P. Jakubski*, Materialny element przestępstwa i jego znaczenie dla wyłączenia przestępczości konkretnego czynu zabronionego, Prok. i Pr. 2000, Nr 12; *tenże*, Urojenie znamienia kontratypu a problem struktury przestępstwa, w: *L. Gardocki, M. Królikowski, A. Walczak-Żochowska* (red.), Gaudium in litteris est. Księga jubileuszowa ofiarowana Pani Profesor Genowefie Rejman z okazji osiemdziesiątych urodzin, Warszawa 2005; *tenże*, Wina i jej stopniowość na tle kodeksu karnego, Prok. i Pr. 1999, Nr 4; *B. Janiszewski*, Humanitaryzm jako zasada sądowego wymiaru kary, w: *B. Janiszewski* (red.), Nauka wobec współczesnych zagadnień prawa karnego w Polsce. Księga pamiątkowa ofiarowana Profesorowi Aleksandrowi Tobisowi, Poznań 2004; *A. Jasiński*, Czyn jako źródło obowiązków gwaranta, WPP 2016, Nr 2; *A. Jezusek*, Glosa do post. SN z 15.2.2012 r., II KK 193/11, PS 2104, Nr 3; *tenże*, „Domniemanie winy” w prawie karnym materialnym a procesowe domniemanie niewinności, RPEiS 2016, Nr 2; *Z. Jędrzejewski*, Artykuł 28§1 k.k. po nowelizacji z dnia 20 lutego 2015 r. Uwagi na temat konieczności oddzielenia strony podmiotowej czynu zabronionego od winy, Studia Iuridica 2016, Nr 65; *tenże*, Bezprawie usiłowania nieudolnego, Warszawa 2000; *tenże*, Bezprawność jako element przestępczości czynu. Studium na temat struktury przestępstwa, Warszawa 2009; *tenże*, Urojenie znamienia kontratypu a problem struktury przestępstwa, w: *L. Gardocki, M. Królikowski, A. Walczak-Żochowska* (red.), Gaudium in litteris est. Księga jubileuszowa ofiarowana Pani Profesor Genowefie Rejman z okazji osiemdziesiątych urodzin, Warszawa 2005; *tenże*, Usiłowanie z zamiarem ewentualnym. Przyczynek do nauki o tzw. podwójnym usytuowaniu zamiaru, PiP 2003, Nr 8; *tenże*, Uwagi o pojęciu przestępstwa w projekcie kodeksu karnego, PiP 1993, Nr 10; *tenże*, w: *Dębski* (red.), System, t. 3, 2012; *tenże*, Zgoda dysponenta dobrem a struktura przestępstwa, Prok. i Pr. 2008, Nr 5; *T. Kaczmarek*, Kryminalnopolityczne założenia nowego kodeksu karnego, NPKP 1997, t. 1; *tenże*, Kryteria obiektywnego przypisania skutku jako problem kodyfikacyjny, w: *A. Adamski, J. Bojarski, P. Chrzczonowicz, M. Leśniak* (red.), Nauki penalne wobec szybkich przemian socjokulturowych. Księga jubileuszowa Profesora Mariana Filara, t. I, Toruń 2012; *tenże*, Materialna treść przestępstwa jako problem kodyfikacyjny, w: *A.J. Szwarz* (red.), Rozważania o prawie karnym. Księga pamiątkowa z okazji siedemdziesięciolecia urodzin Profesora Aleksandra Ratajczaka, Poznań 1999; *tenże*, Materialne objaśnianie przestępstwa (antecedencje historyczne), w: *P. Kardas, T. Sroka, W. Wróbel* (red.), Państwo prawa i prawo karne. Księga jubileuszowa Profesora Andrzeja Zolla, t. II, Warszawa 2012; *tenże*, O bezprawności i strukturze przestępstwa (wokół książki Zbigniewa Jędrzejewskiego), PiP 2010, Nr 7; *tenże*, O metodologicznej użyteczności testu warunku sine qua non w objaśnianiu przyczynowości, w: *A. Łopata, B. Kunicka-Michalska, S. Kiewlicz* (red.), Prawo, społeczeństwo, jednostka. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Leszkowi Kubickiemu, Warszawa 2003; *tenże*, O tzw. okolicznościach „wyłączających” bezprawność czynu, PiP 2008, Nr 10; *tenże*, Paradigmat naruszenia (zagrożenia) dobra prawnego jako aksjologiczna podstawa kryminalizacji, w: *Z. Jędrzejewski, M. Królikowski, Z. Wiernikowski, S. Zólte* (red.), Między nauką a praktyką prawa karnego. Księga jubileuszowa Profesora Lecha Gardockiego, Warszawa 2014; *tenże*, Psychologiczne i ustawowe kryteria odróżniania nieletnich od dorosłych w polskim prawie karnym, NP 1990, Nr 1–3; *tenże*, Sporne problemy umyślności, w: *J. Majewski* (red.), Umyślność i jej formy. Pokłosie VII Bielańskiego Kolokwium Karnistycznego. Referaty i dyskusja, Toruń 2011; *tenże*, Spory wokół pojęcia czynu i ich znaczenie dla systemowego objaśniania struktury przestępstwa, w: *Z. Cwiąkalski*,

M. Szewczyk, S. Waltoś, A. Zoll (red.), Problemy odpowiedzialności karnej. Księga ku czci Profesora Kazimierza Buchały, Kraków 1994; *tenże*, Spory wokół pojęcia winy w prawie karnym, w: *L. Leszczyński, E. Skrętowicz, Z. Holda* (red.), W kręgu teorii i praktyki prawa karnego. Księga poświęcona pamięci Profesora Andrzeja Wąska, Lublin 2005; *tenże*, w: *Dębski* (red.), System, t. 3, 2012; *T. Kaczmarek, J. Giezek*, O subiektywnym przypisaniu nieświadomego przestępstwa nieumyślnego, w: *T. Kaczmarek* (red.), Teoretyczne problemy odpowiedzialności karnej w polskim oraz niemieckim prawie karnym, Wrocław 1990; *A. Kaftal*, Przepiętstwo ciągłe w polskim prawie karnym, Warszawa 1985; *J. Kalandyk*, Glosa do wyr. SA w Poznaniu z 13.12.2012 r., II AKa 256/12, CzPKiNP 2014, Nr 2; *A.M. Kania*, Zasada humanitaryzmu w kontekście unormowań prawnokarnych, NPKP 2010, t. 26; *P. Kardas*, Dozwolone ryzyko sportowe – pozaustawowy kontratyp czy element precyzujący płaszczyznę bezprawności?, PS 2009, Nr 1; *tenże*, Kilka uwag o znaczeniu zmiany normatywnej dla zakresu penalizacji w kontekście zasad intertemporalnych, w: *A. Adamski, J. Bojarski, P. Chrzczonowicz, M. Leciak* (red.), Nauki penalne wobec szybkich przemian socjokulturowych. Księga jubileuszowa Profesora Mariana Filara, t. I, Toruń 2012; *tenże*, Problem usprawiedliwienia błędu a podstawy wyłączenia winy, w: *J. Majewski* (red.), Okoliczności wyłączające winę. Materiały VI Bieleńskiego Kołokwium Karnistycznego, Toruń 2010; *tenże*, Okoliczności wyłączające przestępnosc lub karalność zachowania a konstrukcja czynu ciągłego, Prok. i Pr. 2008, Nr 1; *tenże*, O podstawach odpowiedzialności nieletnich na zasadach określonych w Kodeksie karnym. Uwagi na tle sporów dotyczących wymierzenia nieletniemu kary, w: *P. Hofmański, S. Waltoś* (red.), W kręgu prawa nieletnich. Księga pamiątkowa ku czci Profesor Marianny Korcył-Wolskiej, Warszawa 2009; *tenże*, Problem zbiegu przepisów ustawy karnej a różne postaci współdziałania, Prok. i Pr. 2005, Nr 7–8; *tenże*, Przepiętstwo ciągłe – czyn ciągły, pomijalny czy realny zbieg przestępstw?, PiP 1997, Nr 4; *tenże*, Przepiętstwo ciągłe w prawie karnym materialnym. Analiza konstrukcji modelowych na tle pojęcia czynu, zbiegu przepisów i zbiegu przestępstw, Kraków 1999; *tenże*, Przypisanie skutku przy przestępnym współdziałaniu, KPP 2004, Nr 4; *tenże*, Res iudicata a konstrukcja czynu ciągłego, CzPKiNP 2007, Nr 2; *tenże*, Rola i znaczenie wykładni prowsólnotowej w procesie dekodowania norm prawa karnego. Uwagi na marginesie uchwały Sądu Najwyższego z 3 marca 2009 r. (I KZP 30/08), CzPKiNP 2009, Nr 2; *tenże*, Teoretyczne podstawy odpowiedzialności karnej za przestępne współdziałanie, Kraków 2001; *tenże*, Zasady odpowiedzialności za przestępstwo popełnione w warunkach ciągłości w świetle regulacji nowego polskiego Kodeksu karnego z 1997 r., CzPKiNP 1999, Nr 1; *tenże*, Zbieg przepisów ustawy w prawie karnym. Analiza teoretyczna, Warszawa 2011; *P. Kardas, J. Majewski*, Kilka uwag o kwestii tzw. rzeczywistego zbiegu przepisów ustawy w prawie karnym i sposobach jej rozstrzygnięcia, w: *Z. Cwiakalski, M. Szewczyk, S. Waltoś, A. Zoll* (red.), Problemy odpowiedzialności karnej. Księga ku czci Profesora Kazimierza Buchały, Kraków 1994; *ciż*, O dwóch znaczeniach winy w prawie karnym, PiP 1993, Nr 10; *M. Kaszubowicz*, Obiektywne przypisanie skutku w wypadkach drogowych w orzecznictwie Sądu Najwyższego, Prok. i Pr. 2016 Nr 2; *M. Kliś*, Źródła obowiązku gwaranta w polskim prawie karnym, CzPKiNP 1999, Nr 2; *J. Kochanowski*, Redukcja odpowiedzialności karnej. Analiza i ocena założeń Kodeksu karnego z 1997 r. na tle innych polskich kodyfikacji karnych, Warszawa 2000; *tenże*, Standard „rozsądnego człowieka” w prawie karnym, SI 1991, Nr 20; *tenże*, Subiektywne granice sprawstwa i odpowiedzialności karnej, Warszawa 1985; *tenże*, Z zagadnień ogłoszenia ustawy karnej, SI 1991, Nr 19; *H. Kotakowska-Przełomiec, D. Wójcik*, Idee Konwencji Praw Dziecka a ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich, w: *J. Bińczycka* (red.), Prawa dziecka. Deklaracje i rzeczywistość, Kraków 1993; *V. Konarska-Wrzošek*, Dyrektywy wyboru kary w polskim ustawodawstwie karnym, Toruń 2002; *taż*, Prawny system postępowania z nieletnimi w Polsce, Warszawa 2013; *taż*, Rozważania de lege ferenda w kwestii wieku odpowiedzialności karnej i systemu postępowania z nieletnimi, w: *L. Gardocki, M. Królikowski, A. Walczak-Żochowska* (red.), Gaudium in litteris est. Księga jubileuszowa ofiarowana Pani Profesor Genowefie Rejman z okazji osiemdziesiątych urodzin, Warszawa 2005; *taż*, Nowe przepisy intertemporalne – wątpliwości i trudności w ich praktycznym stosowaniu, w: *M. Bojarski, J. Brzezińska, K. Łucarz* (red.), Problemy współczesnego prawa karnego i polityki kryminalnej. Księga jubileuszowa Profesor Zofii Sienkiewicz, Wrocław 2015; *taż*, w: *Dębski* (red.), System t. 3, 2017; *P. Konieczniak*, Czyn jako podstawa odpowiedzialności w prawie karnym, Kraków 2002; *tenże*, O nowelizacji do której nie doszło, czyli blaski i cienie obiektywnego przypisania skutku, Zmiany kodeksu karnego z 2015 r. Wybrane zagadnienia, SI 2016, t. 65; *A. Kopeć*, Próba ustalenia kryterium rozgraniczającego zamiar ewentualny od innych postaci strony podmiotowej czynu, WPP 1992, Nr 1–2; *M. Korcył-Wolska*, Postępowanie w sprawach nieletnich, Warszawa 2008; *J. Kostarczyk-Gryszka*, Kumulatywny zbieg przepisów ustawy określających przestępstwo umyślne oraz przestępstwo nieumyślne, PiP 1973, Nr 4; *taż*, Problemy prawa karnego międzyczasowego, NP 1970, Nr 9; *A. Kotowski*, Pojęcie jednoznaczności wykładni prawa w świetle badań orzecznictwa Izby Karnej Sądu Najwyższego, Prok. i Pr. 2016, Nr 7–8; *M. Kowalewska*, Zamiar ewentualny w świetle psychologii, Poznań 2013,

<https://repozytorium.amu.edu.pl/jspui/bitstream/10593/11689/1/Magdalena%20Kowalewska%20-%20Zamiar%20ewentualny%20w%20C5%9Bwietle%20psychologii.pdf>; M. Kowalewska-Łukuc, L. Pohl, Umyślność w prawie karnym i psychologii (artykuł recenzyjny), PiP 2016, Nr 12; W. Kozieliwicz, Kilka uwag o wpływie doktryny prawa karnego i orzecznictwa sądowego na zmiany w prawie karnym na przykładzie pomysłu wprowadzenia do kodeksu karnego konstrukcji tzw. obiektywnego przypisania, w: D. Kala, I. Zgoliński (red.), Reforma prawa karnego materialnego i procesowego z 2015 r. Wybrane zagadnienia, Warszawa 2015; I. Kozłowska-Miś, Glosa do wyr. SN(7) z 15.2.1991 r., WRN 195/90, OSP 1992, Nr 11–12; K. Krajewski, Zasada humanizmu a współczesne tendencje polityki kryminalnej, w: J. Giezek (red.), Przesłanki, kara, polityka kryminalna. Problemy tworzenia i funkcjonowania prawa. Księga jubileuszowa z okazji 70. rocznicy urodzin Profesora Tomasza Kaczmarka, Kraków 2006; S. Krajnik, Przesłanki odpowiedzialności w prawie karnym, Toruń 2010; M. Król-Bogomilska, „Formy winy” w prawie karnym w świetle psychologii, Warszawa 1991; *taż*, Konstrukcja tzw. zamiaru ewentualnego w prawie karnym, SI 1991, Nr 20; *taż*, Odpowiedzialność karna osób prawnych i jej zakamuflowane formy w polskim prawie, w: L. Gardocki, M. Królikowski, A. Walczak-Żochowska (red.), Gaudium in litteris est. Księga jubileuszowa ofiarowana Pani Profesor Genowefie Rejman z okazji osiemdziesiątych urodzin, Warszawa 2005; *taż*, Psychologiczne przesłanki odpowiedzialności karnej za przestępstwa z zapomnienia, PiP 1976, Nr 12; M. Królikowski, Dziedzictwo teorii subiektywizmu niebezpieczeństwa sprawcy w prawie karnym, w: L. Gardocki, M. Królikowski, A. Walczak-Żochowska (red.), Gaudium in litteris est. Księga jubileuszowa ofiarowana Pani Profesor Genowefie Rejman z okazji osiemdziesiątych urodzin, Warszawa 2005; *tenże*, O dopuszczalności retroaktywnego stosowania wykładni w prawie karnym (przypadek tak zwanych strzelców przy murze berlińskim), w: P. Winczorek (red.), Teoria i praktyka wykładni prawa. Materiały konferencyjne, Warszawa 2005; *tenże*, Odpowiedzialność za przestępstwo skutkowe popełnione przez zaniechanie – glosa – V KK 375/04, MoP 2006, Nr 3; *tenże*, O granicach zasady lex severior retro non agit w prawie karnym. Na marginesie książki J. Zajadło „Odpowiedzialność za mur. Procesy strzelców przy murze berlińskim”. Artykuł recenzyjny, ZP UKSW 2004, Nr 4.1; *tenże*, Problem „prawa karnego międzynarodowego”, KPP 2007, Nr 3; *tenże*, Problemy wykładni w prawie karnym, EP 2007, Nr 12; *tenże*, Sprawiedliwość karania w społeczeństwach liberalnych. Zasada proporcjonalności, Warszawa 2005; *tenże*, Sprawiedliwość retributywna wobec sprawiedliwości naprawczej, Ius et Lex 2006, Nr 1; M. Królikowski, P. Wiliński, J. Izdoreczek, Podstawy prawa karnego międzynarodowego, Warszawa 2008; A. Krzywoń, Konstytucyjna zasada wyłączności ustawy wobec możliwości jej realizacji we współczesnym systemie źródeł prawa, PL 2014, Nr 2; R. Kubiak, Kontratyp dozwolonego eksperymentu w świetle teorii kolizji dóbr i opłacalności społecznej, PiP 2005, Nr 12; *tenże*, Zbieg kontratypu dozwolonego eksperymentu z innymi okolicznościami wyłączającymi bezprawność, PiP 2002, Nr 11; L. Kubicki, Przesłanki popełnione przez zaniechanie. Zagadnienia podstawowe, Warszawa 1975; L. Kubicki, B. Kunicka-Michalska, Zasady odpowiedzialności karnej w prawie polskim w świetle międzynarodowych standardów praw człowieka, w: J. Skupiński (red.), Standardy praw człowieka a polskie prawo karne, Warszawa 1995; Z. Kukuda, Czyn ciągły w świetle praktyki orzeczniczej, WPP 2014, Nr 4; J. Kulesza, Glosa do post. SA w Warszawie z 23.10.1998 r., II AKz 470/98, Pal. 2000, Nr 11–12; J. Kulesza, Glosa do wyr. SN z 27.9.2010 r., V KK 34/10, PiP 2011, Nr 7–8; *tenże*, Glosa do postanowienia SN z dnia 29 czerwca 2010r., IKZP 7/10, Prok. i Pr. 2011, Nr 6; *tenże*, O odpowiedzialności karnej gwaranta za nieudzielenie pomocy (art. 162 k.k.), PiP 2006, Nr 9; *tenże*, Społeczne niebezpieczeństwo czynu jako warunek kryminalizacji, NKPK 2017, t. 43; M. Kulik, Czy nieletni może odpowiadać karnie za niewykonawcze postaci współdziałania przestępnego oraz formy stadialne poprzedzające dokonanie?, SP 2016, Nr 4; S. Kulmaczewski, Problematyka pojęcia czynu zabronionego w prawie karnym – wprowadzenie, EP 2013, Nr 4; B. Kunicka-Michalska, Zasada nullum crimen sine lege, nulla poena sine lege w projekcie Kodeksu karnego w świetle norm międzynarodowych, w: S. Waltoś i in. (red.), Problemy kodyfikacji prawa karnego. Księga ku czci Profesora Mariana Cieślaka, Kraków 1993; *taż*, Z problematyki społecznej szkodliwości czynu, PPK 1998, Nr 18; J. Lachowski, Czy konsekwentnie oddzielono stronę podmiotową od winy w kodeksie karnym 1997 r.?, w: P. Kardas, T. Sroka, W. Wróbel (red.), Państwo prawa i prawo karne. Księga Jubileuszowa Profesora Andrzeja Zolla, t. II, Warszawa 2012; *tenże*, Ocena projektowanych zmian art. 9 k.k., PiP 2014, Nr 1; *tenże*, Przejawy obiektywizacji odpowiedzialności karnej w k.k. z 1997 r., SP 2006, Nr 1; *tenże*, w: Dębski (red.), System, t. 3, 2012; M. Lipczyńska, Aspekty proceduralne zbiegu realnego i kumulatywnego, PiP 1979, Nr 7; A. Liszewska, Strona podmiotowa czynu i wina a niepoczytalność, w: P. Kardas, T. Sroka, W. Wróbel (red.), Państwo prawa i prawo karne. Księga jubileuszowa Profesora Andrzeja Zolla, t. II, Warszawa 2012; M.J. Lubelski, Czy karanie może być humanistyczne?, w: W. Cieślak, S. Steinborn (red.), Profesor Marian Cieślak – osoba, dzieło, kontynuacje, Warszawa 2013; *tenże*, Kwestia odwołań do konstytucyjnej zasady proporcjonalności przy stanowieniu i wykładni norm prawa karnego, w: P. Kardas, T. Sroka,

W. Wróbel (red.), Państwo prawa i prawo karne. Księga jubileuszowa Profesora Andrzeja Zolla, t. II, Warszawa 2012; *tenże*, O pilnej potrzebie podniesienia granicy wieku pełnej odpowiedzialności karnej, Arch. Krym. 2007–2008, t. XXIX–XXX; *tenże*, Zagadnienia stykowe k.k. i ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich (art. 10 § 2, art. 10 § 3, art. 10 § 4, art. 38 § 3, art. 1 § 3 k.k.), w: T. Bojarski, E. Skrętowicz (red.), Teoretyczne i praktyczne problemy stosowania ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich, Lublin 2001; *tenże*, Odpowiedzialność karna nieletnich, w: P. Hofmański, K. Zgrzyzek (red.), Współczesne problemy procesu karnego i wymiaru sprawiedliwości. Księga ku czci Profesora K. Marszała, Katowice 2003; *tenże*, Glosa do postanowienia SN z 18.7.2001 r., IV KKN 205/01, PiP 2002, Nr 5; S. Łagodziński, Przesłanie ciągłe, ciąg przestępstw – realizm czy fikcja w prawie karnym, Prok. i Pr. 2000, Nr 10; *tenże*, Przesłanie nieumyślnego spowodowania śmierci człowieka (art. 155 k.k.). Rozważania teoretyczne i praktyka ścigania, Prok. i Pr. 2014, Nr 7–8; *tenże*, Esej o nowelizacji kodeksu karnego, Prok. i Pr. 2016, Nr 1; J. Majewski, Czy wolno wymierzać nieletniemu karę 25 lat pozbawienia wolności?, w: V. Konarska-Wrzosek, J. Lachowski, J. Wójcikiewicz (red.), Węzłowe problemy prawa karnego, kryminologii i polityki kryminalnej. Księga pamiątkowa ofiarowana Profesorowi Andrzejowi Markowi, Warszawa 2010; *tenże*, Czy znamię podmiotowe (subiektywne) jest jedną z cech konstytutywnych kontratypu?, w: J. Majewski (red.), Okoliczności wyłączające bezprawność czynu, Toruń 2008; *tenże*, Glosa do wyr. SN z 8.3.2000 r., III KKN 231/98, OSP 2001, Nr 10; *tenże*, Materialny element przestępstwa w projekcie kodeksu karnego, PS 1996, Nr 6; *tenże*, O dwóch „wykładniowych” formach naruszenia zasady nullum crimen sine lege poenali anteriori na przykładzie jednego orzeczenia, w: J. Jakubowska-Hara, C. Nowak, J. Skupiński (red.), Reforma prawa karnego. Propozycje i komentarze. Księga pamiątkowa Profesor Barbary Kunickiej-Michalskiej, Warszawa 2008; *tenże*, Określenie umyślności w projekcie kodeksu karnego na tle obowiązujących przepisów, WPP 1996, Nr 1; *tenże*, O pozaustawowym domniemaniu umyślności oraz jego szkodliwości, w: J. Majewski (red.), Umyślność i jej formy. Pokłosie VII Bielańskiego Kolokwium Karnistycznego. Referaty i dyskusja, Toruń 2011; *tenże*, O pozytkach i szkodach dotychczasowych dociekań nad problematyką źródeł obowiązku gwaranta, KPP 2004, Nr 4; *tenże*, O wybranych pojęciach odpowiedzialności karnej, w: P. Kardas, T. Sroka, W. Wróbel (red.), Państwo prawa i prawo karne. Księga jubileuszowa Profesora Andrzeja Zolla, t. II, Warszawa 2012; *tenże*, Prawnokarne przypisywanie skutku przy zaniechaniu. Zagadnienia węzłowe, Kraków 1997; *tenże*, Tak zwana kolizja obowiązków w prawie karnym, Warszawa 2002; *tenże*, „Ten sam czyn” jako jedna z przesłanek kumulatywnej kwalifikacji, w: J. Majewski (red.), Zbieg przepisów oraz zbieg przestępstw w polskim prawie karnym, Toruń 2006; *tenże*, Wpływ kontrawencjonalizacji na sytuację prawną osoby prawomocnie skazanej, w: L. Leszczyński, E. Skrętowicz, Z. Hołda (red.), W kręgu teorii i praktyki prawa karnego. Księga poświęcona pamięci Profesora Andrzeja Wąska, Lublin 2005; *tenże*, Zmiana ustawy karnej w czasie popełnienia czynu zabronionego, Pal. 2003, Nr 9–10; *tenże*, Kodeks karny. Komentarz do zmian 2015, Warszawa 2015; *tenże*, Czas popełnienia przestępstwa. Wybrane zagadnienia definicyjne, w: J. Warylewski (red.), Czas i jego znaczenie w prawie karnym, Gdańsk 2010; J. Majewski, P. Kardas, O dwóch znaczeniach winy w prawie karnym, PiP 1993, Nr 10; M. Małecki, Glosa do post. SN z 15.2.2012 r., II KK 193/11, GSP – Prz.Orz. 2013, Nr 3; *tenże*, Kryteria przypisania zamiaru wynikowego (uwagi na marginesie wyroku Sądu Apelacyjnego w Krakowie z 29 kwietnia 2013 r., II AKa 62/13), e-Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych 2013, Nr 19; *tenże*, Umyślność i nieumyślność w projekcie nowelizacji kodeksu karnego (analiza wybranych uwag krytycznych), Pal. 2014, Nr 5–6; *tenże*, Z problematyki obiektywnego przypisania skutku (przypadek płonącego anioła), CzPKiNP 2013, Nr 2; M. Maraszek, Dolna granica wieku odpowiedzialności karnej w prawie polskim, Warszawa 2012; *taż*, Odpowiedzialność karna nieletnich (art. 10 § 2 KK, art. 13 i 91 u.niel), PS 2011, Nr 7–8; A. Marek, Czyny współkarane na tle prawnej jedności przestępstwa, w: J. Majewski (red.), Zbieg przepisów oraz zbieg przestępstw w polskim prawie karnym, Toruń 2006; *tenże*, Ujęcie winy w prawie karnym jako problem kodyfikacyjny, w: L. Leszczyński, E. Skrętowicz, Z. Hołda (red.), W kręgu teorii i praktyki prawa karnego. Księga poświęcona pamięci Profesora Andrzeja Wąska, Lublin 2005; *tenże*, Uwagi o reformie prawa dotyczącego nieletnich, Arch. Krym. 2007–2008, t. XXIX–XXX; W. Mąciór, Czyn ludzki i jego znaczenie w prawie karnym. Zagadnienia podstawowe, Warszawa 1990; *tenże*, Prawo karne: kiedy dochodzi do zbiegu przepisów ustawy, Rzeczp. 2007, Nr 69; *tenże*, Problem przestępstw nieumyślnych na tle aktualnych wymagań teorii i praktyki, Kraków 1968; *tenże*, Zbieg przepisów ustawy jako problem logiczny i prawny (artykuł napisany dla uczczenia 50-lecia pracy naukowej Profesora Władysława Woltera), PiP 1975, Nr 1; M. Melezini, Punytywność wymiaru sprawiedliwości karnej w Polsce w XX wieku, Białystok 2003; B. Mik, Charakter prawny odpowiedzialności podmiotów zbiorowych w świetle ustawy z dnia 28 października 2002 r., PS 2003, Nr 7–8; J. Mikołajewicz, Prawo intertemporalne. Zagadnienia teoretycznoprawne, Poznań 2000; J. Mikołajewicz, H. Paluszkiwicz, Rozstrzygnięcia intertemporalne prawa karnego, w: J. Mikołajewicz (red.), Problematyka intertemporalna w prawie. Zagadnienia podstawowe. Rozstrzygnięcia

intertemporalne. Geneza i funkcje, Warszawa 2015; *E. Morawska*, Zasada *lex retro non agit* w orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego, PS 2002, Nr 4; *M. Nawrocki*, Przepięstwa kierunkowe a zamiar niby-ewentualny, Prok. i Pr. 2012, Nr 5; *tenże*, Czas popełnienia czynu zabronionego w polskim prawie karnym. Podstawowe zagadnienia materialno-prawne, Szczecin 2014; *tenże*, Miejsce popełnienia czynu zabronionego, Warszawa 2016; *tenże*, Wyłączenie zasady terytorialności w prawie karnym (art. 5 KK) na przykładzie umowy międzynarodowej Polska-NATO (SOFA), w: *K. Flaga-Gieruszyńska, D. Wacinkiewicz, E. Cala-Wacinkiewicz* (red.), Obywatel-państwo-społeczność międzynarodowa, Warszawa 2014; *B. Nita, A.R. Światłowski*, O retroaktywności prawa karnego (uwagi polemiczne na tle artykułu W. Wróbla), PS 1994, Nr 3; *ciż*, Zakaz łącznego stosowania przepisów ustawy nowej oraz ustawy dawnej na tle art. 4 § 1 k.k., Prok. i Pr. 2001, Nr 3; *M.A. Nowicki*, Europejska Konwencja Praw Człowieka. Wybór orzecznictwa, Warszawa 1998; *Z. Ostrihanska, D. Wójcik*, Zasady odpowiedzialności nieletnich wobec kodyfikacji karnej, PiP 1998, Nr 9–10; *L. Paprzycki*, Ustawa łagodniejsza, lecz kara surowsza, Rzeczp. z 21.5.1999 r.; *R. Paprzycki*, Głosa do wyr. SN z 22.9.1999 r., III KKN 195/99, Pal. 2000, Nr 2–3; *W. Patryas*, Interpretacja karnistyczna. Studium metodologiczne, Poznań 1988; *tenże*, Zaniechanie. Próba analizy metodologicznej, Poznań 1993; *K. J. Pawelec*, Głosa do wyroku SN z 8.4.2013 r., II K 206/12, Prok. i Pr. 2014, Nr 9; *M. Piech*, O dwóch znaczeniach czynu w kodeksie karnym, Prok. i Pr. 2009, Nr 6; *T. Pietrzykowski*, Temporalny zakres obowiązywania prawa, PiP 2003, Nr 4; *tenże*, Wsteczne działania prawa i jego zakaz, Kraków 2004; *J. Piórkowska-Flieger*, Wątpliwości dotyczące skutkowego lub bezskutkowego charakteru wybranych typów przestępstw, w: *A. Błachnio-Parzych, J. Jakubowska-Hara, J. Kosonoga, H. Kuczyńska* (red.), Problemy wymiaru sprawiedliwości karnej. Księga jubileuszowa Profesora Jana Skupińskiego, Warszawa 2013; *E. Plebanek*, Karygodność jako element struktury przestępstwa w perspektywie zasady proporcjonalności, w: *Zasada proporcjonalności w prawie karnym*, red. *T. Dukiet-Nagórska*, Warszawa 2010; *taż*, Materialne określenie przestępstwa, Warszawa 2009; *L. Pohl*, Struktura normy sankcjonowanej w prawie karnym. Zagadnienia ogólne, Poznań 2007; *tenże*, w: *Dębski* (red.), System, t. 3, 2012; *tenże*, W sprawie proponowanych zmian części ogólnej kodeksu karnego (zagadnienia wybrane), PiP 2013, Nr 8; *tenże*, Zbieg przepisów ustawy i zbieg przestępstw – próba uporządkowania pojęć, RPEiS 2005, Nr 1; *J. Potulski*, Ocena stopnia społecznej szkodliwości czynu jako sposób realizacji zasady subsydiarności prawa karnego, GSP – Prz.Orz. 2005, Nr 3; *T. Przesławski*, Funkcja czynnika psychicznego w konstrukcji czynu zabronionego i formach winy, SI 2008, Nr 48; *tenże*, Pojęcie „zgodą” w konstrukcji zamiaru ewentualnego, SI 2008, Nr 49; *tenże*, Psychika, czyn, wina. Wpływ czynnika psychicznego na zachowanie człowieka i jego winę jako podstawę odpowiedzialności karnej, Warszawa 2008; *R. Rabiega*, Kilka refleksji na temat tzw. mieszanej strony podmiotowej w polskim prawie karnym, Ius Novum 2013, Nr 3; *tenże*, O zaniechaniu i usiłowaniu w kontekście mieszanej strony podmiotowej czynu zabronionego pod groźbą kary, Ius Novum 2011, Nr 2; *G. Rdzanek-Piwowar*, Granice nieletniości w polskim prawie karnym, Arch. Krym. 1993, t. XIX; *G. Rejman*, Teorie i formy winy w prawie karnym, Warszawa 1980; *taż*, Wina w konstrukcji kodeksu karnego z 1997 roku, w: *G. Baltrusajtys* (red.), Prawo wczoraj i dziś. Studia dedykowane Profesor Katarzynie Sójce-Zielińskiej, Warszawa 2000; *M. Rodzyńkiewicz*, Kilka uwag o relacyjnym ujęciu winy w prawie karnym, RPEiS 2001, Nr 4; *tenże*, Treść pojęcia czynu w prawie karnym jako efekt procedury modelowania, w: *Z. Cwiągalski, M. Szewczyk, S. Waltoś, A. Zoll* (red.), Problemy odpowiedzialności karnej, Księga ku czci Profesora Kazimierza Buchały, Kraków 1994; *tenże*, Określenie umyślności i nieumyślności w projekcie kodeksu karnego, PS 1995, Nr 5; *tenże*, Pojęcie winy w prawie karnym – próba analizy krytycznej na tle ujęcia relacyjnego, RPEiS 1992, Nr 3; *tenże*, Pojęcie zaniechania a odpowiedzialność za przestępstwa popełnione przez zaniechanie w projekcie kodeksu karnego, PPK 1994, Nr 11; *tenże*, Próba analizy prawnokarnej konstrukcji umyślności, RPEiS 1990, Nr 3–4; *C. Roxin*, Problematyka obiektywnego przypisania, w: *T. Kaczmarek* (red.), Teoretyczne problemy odpowiedzialności karnej w polskim oraz niemieckim prawie karnym, Wrocław 1990; *A. Rybak*, Niektóre problemy międzyczasowego prawa karnego, Prok. i Pr. 2001, Nr 12; *taż*, O istocie kumulatywnej kwalifikacji przepisów ustawy, Pal. 1999, Nr 9–10; *I. Rzepińska*, Nieletni i reakcja na ich czyn, w: *A. Adamski, J. Bojarski, P. Chrzczonowicz, M. Leciak* (red.), Nauki penalne wobec szybkich przemian socjokulturowych. Księga jubileuszowa Profesora Mariana Filara, t. I, Toruń 2012; *G. Sidor*, Zatrzymanie osoby przez kapitana statku morskiego, Studia Iuridica Lublensia 2014, Nr 21; *Z. Sienkiewicz*, O dyrektywie wymiaru kary wobec nieletnich i młodocianych (uwagi na tle art. 54 § 1 k.k.), w: *J. Skorupka* (red.), Rzetelny proces karny. Księga jubileuszowa Profesora Zofii Świdry, Warszawa 2009, LEX; *taż*, System sądowych środków wobec nieletnich w prawie polskim, Wrocław 1989; *O. Sitarz*, Zmiana ustawy karnej w kontekście wyboru zasady intertemporalnej (art. 1 § 1 a art. 4 § 1 k.k.), PS 2015, Nr 3; *A. Skowron*, Głosa do wyroku SN z 8.4.2013 r., II K 206/12, LEX/el. 2013; *M. Ślawiński*, Intertemporalne zagadnienia nowelizacji przepisów o karze łącznej. Wybrane problemy w aspekcie art. 19 ustawy nowelizującej z 20 lutego 2015, Pal. 2015, Nr 7–8; *M. Smarzewski*, O wprowadzeniu

humanizmu do kodeksu karnego, Prok. i Pr. 2011, Nr 1; C. Sońta, Wina w kodeksie karnym na tle teorii winy, w: L. Gardocki, M. Królikowski, A. Walczak-Żochowska (red.), *Gaudium in litteris est*. Księga jubileuszowa ofiarowana Pani Profesor Genowefie Rejman z okazji osiemdziesiątych urodzin, Warszawa 2005; *tenże*, Wybrane zagadnienia granic wykładni w prawie karnym w świetle zasady nullum crimen sine lege, WPP 2004, Nr 4; M. Sowa, Odpowiedzialność karna sprawców przestępstw internetowych, Prok. i Pr. 2002, Nr 4; A. Spotowski, O artykule 10 kodeksu karnego po dziesięciu latach obowiązywania – krytycznie, PiP 1979, Nr 10; *tenże*, O nowe ujęcie zbiegu przepisów i przestępstw, PiP 1989, Nr 9; *tenże*, Pomijalny (pozorny) zbieg przepisów ustawy i przestępstw, Warszawa 1976; T. Sroka, Odpowiedzialność karna za niewłaściwe leczenie. Problematyka obiektywnego przypisania skutku, Warszawa 2013; M. Stanowska, A. Walczak-Żochowska, K. Wierzbowski, Uwagi o profilu ustawy o postępowaniu z nieletnimi. Zagadnienia materialnoprawne i procesowe, PiP 1983, Nr 6; B. Stańdo-Kawecka, Odpowiedzialność karna nieletnich a nowy kodeks karny, Pal. 1998, Nr 9–10; *taż*, Prawo karne nieletnich. Od opieki do odpowiedzialności, Warszawa 2007; R.A. Stefański, Głosa do wyroku SN z 8.4.2013 r., II K 206/12, PiP 2014, Nr 11; *tenże*, Kryteria wyboru przepisu przewidującego karę najsurowszą, Prok. i Pr. 2007, Nr 9; *tenże*, Ustawa względniejsza dla sprawcy, Prok. i Pr. 1995, Nr 9; S. Stomma, Fikcja winy, PiP 1947, Nr 10; A. Strzembosz, Klauzule generalne w projekcie kodeksu karnego (redakcja z grudnia 1991 r.), w: S. Waltoś i in. (red.), *Problemy kodyfikacji prawa karnego*. Księga ku czci Profesora Mariana Cieślaka, Kraków 1993; B. Sygit, Zbrodnia jako kategoria przestępstwa. Studium prawnokarne i polityczno-kryminalne, Toruń 2005; A.J. Szwarz, Pojęcie zdolności do ponoszenia odpowiedzialności karnej, w: P. Kardas, T. Sroka, W. Wróbel (red.), *Państwo prawa i prawo karne*. Księga jubileuszowa Profesora Andrzeja Zolla, t. II, Warszawa 2012; *tenże*, w: Dębski (red.), *System*, t. 3, 2012; *tenże*, Wyłączenie odpowiedzialności karnej za wypadki sportowe, w: J. Majewski (red.), *Okoliczności wyłączające bezprawność czynu*, Toruń 2008; S. Śliwiński, *Polskie prawo karne materialne*, Warszawa 1946; A.R. Świątowski, Miejsce popełnienia przestępstwa a odpowiedzialność karna – zarys problematyki, MoP 1993, Nr 4; D. Świecki, Wina w prawie karnym materialnym i procesowym, Prok. i Pr. 2009, Nr 11–12; S. Tarapata, Obiektywna czy subiektywna przewidywalność? Głos w sprawie sporu dotyczącego nieświadomej nieumyślności, Cz.PKiNP 2015, Nr 1; S. Tarapata, Głosa do wyroku z 8.4.2013 r., II K 206/12, OSP 2014, Nr 6, poz. 63; M. Tarnawski, Zagadnienia jedności i wielości przestępstw, Poznań 1977; D. Tokarczyk, Spory wokół teorii obiektywnego przypisania skutku w świetle projektu nowelizacji kodeksu karnego, PiP 2013, Nr 10; *tenże*, Nieumyślność w świetle propozycji nowelizacji kodeksu karnego, Pal. 2014, Nr 1–2; *tenże*, Koncepcja obiektywnego przypisania skutku (uwagi na marginesie postanowienia Sądu Najwyższego) PiP 2015, Nr 4; M. Trafny, Zasada humanitaryzmu w kodeksie karnym, Prok. i Pr. 2007, Nr 3; P. Tuleja, Stosowanie Konstytucji RP w świetle zasady jej nadrzędności (wybrane problemy), Kraków 2003; L. Tyszkiewicz, O definicji przestępstwa, jej strukturze i elementach, PPK UŚI 1995, Nr 21; *tenże*, Problem istoty winy w projekcie kodeksu karnego z 1994 r. (uwagi krytyczne i wnioski de lege ferenda), PiP 1995, Nr 3; I. Urbaniak-Mastalerz, Badanie umyślności przestępstwa składania fałszywych zeznań, w: E. Pływaczewski, E. Jurgielewicz-Delegacz, D. Dajnowicz-Piesiecka (red.), *Współczesna przestępczość i patologie społeczne z perspektywy interdyscyplinarnych badań kryminologicznych*, Warszawa 2017; A. Walczak-Żochowska, Kilka uwag o kształtowaniu się odpowiedzialności karnej nieletnich w polskim prawie karnym, w: L. Gardocki, M. Królikowski, A. Walczak-Żochowska (red.), *Gaudium in litteris est*. Księga jubileuszowa ofiarowana Pani Profesor Genowefie Rejman z okazji osiemdziesiątych urodzin, Warszawa 2005; *taż*, w: Stefański (red.), *Kodeks*; J. Warylewski, Społeczna szkodliwość czynu w nowym kodeksie karnym – próba określenia, PS 1998, Nr 7–8; *tenże*, Zasada ustawowej określoności przesłanek odpowiedzialności karnej a kontratypty pozaustawowe, w: J. Majewski (red.), *Okoliczności wyłączające bezprawność czynu*, Toruń 2008; J. Waszczyński, Jeszcze w sprawie zamiaru ewentualnego, Pal. 1977, Nr 5; *tenże* (red.), *Prawo karne w zarysie*. Nauka o ustawie karnej i o przestępstwie, Łódź 1979; *tenże*, Wina a prewencyjny aspekt kary, w: Z. Cwiąkowski, M. Szewczyk, S. Waltoś, A. Zoll (red.), *Problemy odpowiedzialności karnej*. Księga ku czci Profesora Kazimierza Buchały, Kraków 1994; A. Wąsek, Ewolucja karnoprawnego pojęcia winy w powojennej Polsce, w: T. Bojarski (red.), *Problemy ewolucji prawa karnego*, Lublin 1990; *tenże*, Kilka uwag o funkcjonowaniu art. 4 § 1 i 2 kodeksu karnego z 1997 roku, w: T. Bojarski, E. Gdulewicz, J. Szreniawski (red.), *Konstytucyjny ustrój państwa*. Księga jubileuszowa Profesora Wiesława Skrzydły, Lublin 2000; *tenże*, Odpowiedzialność karna za nieprzeszkodzenie przestępstwu, Warszawa 1973; *tenże*, Przepis art. 2 kodeksu karnego z 1997 r. na tle prawoporównawczym, w: A. Łopata, B. Kunicka-Michalska, S. Kiewlicz (red.), *Prawo, społeczeństwo, jednostka*. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Leszkowi Kubickiemu, Warszawa 2003; *tenże*, Refleksje nad zagadnieniami tradycji i postępu w polskim prawie karnym, w: R. Tokarczyk (red.), *Tradycja i postęp w prawie*. Zbiór rozpraw, Lublin 1983; *tenże*, W gąszczu problematyki przedawnienia w prawie karnym, w: P. Hofmański, K. Zgrzyzek (red.), *Współczesne problemy procesu karnego i wymiaru sprawiedliwości*. Księga

ku czci Profesora Kazimierza Marszała, Katowice 2003; *P. Wiatrowski*, Dyrektywy interpretacyjne systemowej wykładni przepisów prawa karnego materialnego w orzecznictwie Sądu Najwyższego, CZPKiNP 2009, Nr 2; *P. Wiliński*, Konstytucyjne gwarancje nullum crimen sine lege a przepisy odsyłające w orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego, w: *A. Blachnio-Parzych, J. Jakubowska-Hara, J. Kosonoga, H. Kuczyńska* (red.), Problemy wymiaru sprawiedliwości karnej. Księga jubileuszowa Profesora Jana Skupińskiego, Warszawa 2013; *J. Wojciechowski*, Odpowiedzialność za „stare” przestępstwa pod rządami nowego Kodeksu karnego, MoP 1997, Nr 12; *W. Wolter*, Dziesiąty rok obowiązywania przepisów artykułu 10 kodeksu karnego, PiP 1979, Nr 5; *tenże*, Kumulatywny zbieg przepisów ustawy, Warszawa 1960; *tenże*, O czynie jako działaniu i zaniechaniu przestępnym, PiP 1956, Nr 5–6; *tenże*, Prawo karne. Zarys wykładu systematycznego, Warszawa 1947; *tenże*, Reguły wyłączenia wielości ocen w prawie karnym, Warszawa 1961; *tenże*, Uprzywilejowane typy przestępstw, PiP 1976, Nr 1–2; *tenże*, W sprawie tzw. zamiaru ewentualnego, NP 1957, Nr 5; *tenże*, Zarys systemu prawa karnego, Kraków 1933; *tenże*, Z rozważań nad winą nieumyślną, PiP 1962, Nr 5–6; *W. Wróbel*, O definiowaniu retroaktywności w orzeczeniach Trybunału Konstytucyjnego, w: *A. Jankiewicz, J. Trzcziński* (red.), Konstytucja i gwarancje jej przestrzegania. Księga pamiątkowa ku czci Prof. Janiny Zakrzewskiej, Warszawa 1996; *tenże*, Prawotwórcze tendencje w orzecznictwie Sądu Najwyższego w sprawach karnych. Mit czy rzeczywistość?, w: *L. Leszczyński, E. Skrętowicz, Z. Hołda* (red.), W kręgu teorii i praktyki prawa karnego. Księga poświęcona pamięci Profesora Andrzeja Wąska, Lublin 2005; *tenże*, Relacyjne i wartościujące ujęcie bezprawności w prawie karnym, PPK 1993, Nr 8; *tenże*, Struktura normatywna przepisu prawa karnego, RPEiS 1993, Nr 3; *tenże*, Wina i zawinienie a strona podmiotu czynu zabronionego, czyli o potrzebie posługiwania się w prawie karnym pojęciem winy umyślnej i winy nieumyślnej, w: *J. Giezek* (red.), Przestępstwo, kara, polityka kryminalna. Problemy tworzenia i funkcjonowania prawa. Księga jubileuszowa z okazji 70. rocznicy urodzin Profesora Tomasza Kaczmarka, Kraków 2006; *tenże*, Zmiana normatywna i zasady intertemporalne w prawie karnym, Kraków 2003; *tenże*, Z problematyki tak zwanego pozornego zbiegu przepisów ustawy w prawie karnym, w: *J. Majewski* (red.), Zbieg przepisów oraz zbieg przestępstw w polskim prawie karnym, Toruń 2006; *tenże*, Z zagadnień retroaktywności prawa karnego, PS 1993, Nr 4; *tenże* (red.), Nowelizacja prawa karnego 2015. Komentarz, Kraków 2015; *J. Wyrembak*, Bezprawność jako sprzeczność czynu sprawcy z normą prawną, WPP 2007, Nr 3; *tenże*, Ogólna definicja przestępstwa a opis jego materialnej treści, PiP 1993, Nr 4; *tenże*, Zasada nullum crimen sine lege a wykładnia prawa (ze szczególnym uwzględnieniem pozycji metody językowej), PS 2009, Nr 1; *tenże*, Zasadnicza wykładnia znamion przestępstw. Pozycja metody językowej oraz rezultatów jej użycia, Warszawa 2009; *S. Zablocki*, Zagadnienie przypisywalności skutku w najnowszym orzecznictwie Sądu Najwyższego, KPP 2004, Nr 4; *A. Zachuta*, Przestępstwo ciągle – czyn ciągle i ciąg przestępstw, PS 2003, Nr 3; *T. Zalasziński*, Definiowanie retroaktywności w polskiej doktrynie prawa i orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego, PiP 2004, Nr 4; *W. Zalewski*, Problemy z przypisaniem skutku w polskim prawie karnym, GSP 2003, t. XI; *tenże*, Przestępstwo ciągle de lege lata i de lege ferenda, Prok. i Pr. 2003, Nr 4; *tenże*, Sprawiedliwość naprawcza – początek ewolucji polskiego prawa karnego?, Gdańsk 2006; *R. Zawłocki*, Karygodność czynu zabronionego jako podstawa proporcjonalnej kary kryminalnej, w: *T. Dukiet-Nagórska* (red.), Zasada proporcjonalności w prawie karnym, Warszawa 2010; *tenże*, Nieumyślność jako podstawa odpowiedzialności karnej – w poszukiwaniu kompromisu, MoP 2008, Nr 11; *tenże*, O kryteriach oceny społecznej szkodliwości czynu, w: *P. Kardas, T. Sroka, W. Wróbel* (red.), Państwo prawa i prawo karne. Księga jubileuszowa Profesora Andrzeja Zolla, t. II, Warszawa 2012; *tenże*, O metodzie interpretacji przepisów prawa karnego, RPEiS 2004, Nr 4; *tenże*, Pojęcie i funkcje społecznej szkodliwości czynu w prawie karnym, Warszawa 2007; *tenże*, Społeczna szkodliwość czynu – karnistyczna utopia? (rozważania na kanwie najnowszego orzecznictwa Sądu Najwyższego), w: *A. Adamski, J. Bojarski, P. Chrzczonowicz, M. Leśniak* (red.), Nauki penalne wobec szybkich przemian socjokulturowych. Księga jubileuszowa Profesora Mariana Filara, t. I, Toruń 2012; *tenże*, w: *Dębski* (red.), System, t. 3; *A. Żebik*, Czyn jako zachowanie się celowe a problematyka winy, PiP 1970, Nr 2; *I. Zgoliński*, Kierunki rozwoju polskiego prawa karnego w świetle jego reformy, w: *D. Kala, I. Zgoliński* (red.), Reforma prawa karnego materialnego i procesowego z 2015r. Wybrane zagadnienia, Warszawa 2015; *tenże*, Zniesławienie w polskim prawie karnym. Zagadnienia teorii i praktyki, Warszawa 2013; *E. Zielińska*, Prawo karne jako instrument wdrażania polityki unijnej. Prokuratura Europejska mrzonka czy rzeczywistość, w: *Z. Jędrzejewski, M. Królikowski, Z. Wiernikowski, S. Zóltek* (red.), Między nauką a praktyką prawa karnego. Księga jubileuszowa Profesora Lecha Gardockiego, Warszawa 2014; *J. Zientek*, Karygodność i wina jako przesłanki odpowiedzialności w nowym kodeksie karnym, Prok. i Pr. 1998, Nr 6; *tenże*, Rola stopnia społecznej szkodliwości czynu w nowym kodeksie karnym, Prok. i Pr. 1998, Nr 9; *S. Zimmermann-Cychosz*, Pozaustawowe znamiona przestępstwa w świetle konstytucyjnej zasady proporcjonalności, w: *T. Dukiet-Nagórska* (red.), Zasada proporcjonalności w prawie karnym, Warszawa 2010; *A. Zoll*,

Typ czynu zabronionego charakteryzującego się nieumyślnością, w: *J. Majewski* (red.), Nieumyślność. Pokłosie VIII Bieleńskiego Kolokwium Karnistycznego, Toruń 2012; *tenże*, Czy nieletniość jest okolicznością wyłączającą winę?, w: *P. Hofmański, S. Waltoś* (red.), W kręgu prawa nieletnich. Księga pamiątkowa ku czci Profesor Marianny Korcyl-Wolskiej, Warszawa 2009; *tenże*, Glosa do post. SN z 9.3.2006 r., V KK 271/05, OSP 2007, Nr 1; *tenże*, Kontratypy a okoliczności wyłączające bezprawność czynu, w: *J. Majewski* (red.), Okoliczności wyłączające bezprawność czynu, Toruń 2008; *tenże*, Kwalifikacja prawna czynu i wina niepoczytalnego sprawcy, w: *J. Majewski* (red.), Okoliczności wyłączające winę, Toruń 2010; *tenże*, Materialne określenie przestępstwa, Prok. i Pr. 1997, Nr 2; *tenże*, Nowa kodyfikacja karna w świetle Konstytucji, CzPKiNP 1997, Nr 2; *tenże*, Nowa kodyfikacja karna w świetle Konstytucji, w: *M. Wyrzykowski* (red.), Konstytucyjne podstawy systemu prawa, Warszawa 2001; *tenże*, Odpowiedzialność karna lekarza za niepowodzenie w leczeniu, Warszawa 1988; *tenże*, Okoliczności wyłączające bezprawność czynu. Zagadnienia ogólne, Warszawa 1982; *tenże*, O normie prawnej z punktu widzenia prawa karnego, KSP 1990, Nr 23; *tenże*, „Pozaustawowe” okoliczności wyłączające odpowiedzialność karną w świetle konstytucyjnej zasady podziału władzy, w: *L. Leszczyński, E. Skrętowicz, Z. Hołda* (red.), W kręgu teorii i praktyki prawa karnego. Księga poświęcona pamięci Profesora Andrzeja Wąska, Lublin 2005; *tenże*, Prace nad nowelizacją przepisów części ogólnej kodeksu karnego, PiP 2012, Nr 11; *tenże*, Problemy tzw. przestępstwa ciągłego w propozycjach projektu kodeksu karnego, PS 1994, Nr 3; *tenże*, W sprawie kontratypów (polemika), PiP 2009, Nr 4; *tenże*, Zasady odpowiedzialności karnej, w: Nowa kodyfikacja karna, Warszawa 1998, z. 12; *tenże*, Zbieg przepisów określających typy czynów zabronionych o różnicowanej stronie podmiotowej, w: *J. Majewski* (red.), Zbieg przepisów oraz zbieg przestępstw w polskim prawie karnym, Toruń 2006; *tenże*, Znaczenie konstytucyjnej zasady podziału władzy dla prawa karnego materialnego, RPEiS 2006, Nr 2; *tenże*, Zasada określoności czynu zabronionego pod groźbą kary w orzecznictwie trybunału Konstytucyjnego, w: *M. Zubik* (red.), Księga XX-lecia orzecznictwa Trybunału Konstytucyjnego, Warszawa 2006; *tenże*, Karalność i karygodność czynu jako odrębne elementy struktury przestępstwa, w: *T. Kaczmarek* (red.) Teoretyczne problemy odpowiedzialności karnej w polskim i niemieckim prawie karnym, Wrocław 1990; *S. Żółtek*, O znamionach prawnokarnych, w: *Z. Jędrzejewski, M. Królikowski, Z. Wiernikowski, S. Żółtek* (red.), Między nauką a praktyką prawa karnego. Księga jubileuszowa Profesora Lecha Gardockiego, Warszawa 2014; *tenże*, Prawo karne gospodarcze w aspekcie zasady subsydiarności, Warszawa 2009.

Art. 1. [Warunki odpowiedzialności]

§ 1. Odpowiedzialności karnej podlega ten tylko, kto popełnia czyn zabroniony pod groźbą kary przez ustawę obowiązującą w czasie jego popełnienia.

§ 2. Nie stanowi przestępstwa czyn zabroniony, którego społeczna szkodliwość jest znikoma.

§ 3. Nie popełnia przestępstwa sprawca czynu zabronionego, jeżeli nie można mu przypisać winy w czasie czynu.

Uzasadnienie rządowego projektu KK: „Nowy Kodeks zajmuje stanowisko, że konieczne jest wyrażenie w Kodeksie karnym wprost uzależnienia odpowiedzialności karnej od winy. Przemawia za tym także potrzeba wzmocnienia funkcji gwarancyjnej prawa karnego. Kierując się wskazaniem współczesnej doktryny prawa karnego, Kodeks wyraźnie oddziela winę od podmiotowej strony czynu zabronionego (umyślności albo nieumyślności). Granice winy są precyzowane w przepisach rozdziału III (wyłączający winę stan wyższej konieczności – art. 26 § 2 KK, usprawiedliwiony błąd co do okoliczności wyłączający bezprawność czynu albo winę – art. 29 KK lub co do bezprawności czynu – art. 30 KK, niepoczytalność – art. 31 § 1 KK). Nie wyłącza się jednak jeszcze innych sytuacji wyjątkowych, w których mimo popełnienia czynu zabronionego nie będzie można przypisać sprawcy winy. Kodeks wprowadza więc jednoznacznie zasadę odpowiedzialności tylko za czyn zawiniony. Nie przesądza jednak akceptacji określonej teorii winy, pozostawiając to doktrynie i orzecznictwu. Wprowadzenie przepisu wymagającego przypisania winy zmusi sądy do poświęcenia temu zagadnieniu w postępowaniu znacznie więcej uwagi, niż ma to miejsce dotychczas. Wina musi być samodzielnie ustalonym w postępowaniu karnym elementem przestępstwa” (Uzasadnienie, s. 118–119).

Spis treści

	Nb		Nb
I. Zasada legalizmu	1–17	2. Stopień społecznej szkodliwości . . .	19
1. Treść zasady <i>nullum crimen, nulla poena sine lege poenali anteriori</i>	1	3. Materialny element przestępstwa . . .	20
2. Treść zasady <i>nulla poena sine lege</i>	2	4. Ustalenie karygodności w indywidualnym przypadku czynu zabronionego . . .	21
3. Treść zasady <i>lex retro non agit</i>	3	5. Kolejność badania elementów struktury czynu zabronionego	22
4. Prawo człowieka do bezpieczeństwa prawnego w demokratycznym państwie prawnym	4	6. Problem dopuszczalności przyjęcia znikomej szkodliwości społecznej zbrodnie	23
5. Konstytucyjne i międzynarodowe standardy zasady legalizmu	5	7. Znikomy stopień społecznej szkodliwości na tle szczególnych przypadków . . .	24
6. Pojęcie odpowiedzialności karnej na tle przepisów Konstytucji RP i Kodeksu karnego	6	8. Znikomy stopień społecznej szkodliwości a odpowiedzialność za wykroczenie	25
7. Odpowiedzialność podmiotów zbiorowych	7	9. Pojęcie społecznej szkodliwości	26
8. Znamię „popelnia”	8	10. Ocenność kryteriów społecznej szkodliwości	27
9. Podmiot ponoszący odpowiedzialność	9	III. Zasada winy	28–38
10. Pojęcie czynu zabronionego	10	1. Treść zasady winy	28
11. Ustawa jako źródło prawa karnego	11	2. Stopniowanie winy	29
12. Zasada określoności	12	3. Funkcje winy	30
13. Wykładnia przepisów prawa karnego	13	4. Wina a czas czynu	32
14. Karalność czynu zabronionego	14	5. Pojęcie winy – teorie winy	33
15. Pojęcie czynu w prawie karnym	15	6. Wina umyślna – wina nieumyślna	34
16. Ustawowe określenie skutku	16	7. Konstytucyjne podstawy zasady winy	35
17. Problem związku przyczynowego	17	8. Przypisanie winy	36
II. Karygodność	18–27	9. Okoliczności uchylające winę	37
1. Społeczna szkodliwość czynu zabronionego	18	10. Wina a społeczna szkodliwość czynu	38

I. Zasada legalizmu

1 1. **Treść zasady *nullum crimen, nulla poena sine lege poenali anteriori***. Przepis art. 1 § 1 KK zawiera określenie zasadniczych elementów struktury przestępstwa oraz wskazuje jedną z ustawowych podstaw odpowiedzialności karnej, stanowiącą naczelną zasadę prawa karnego materialnego – zasadę legalizmu. Mieści się ona w formule *nullum crimen, nulla poena sine lege poenali anteriori*, co oznacza, że nie ma przestępstwa bez ustawy, nie ma kary bez ustawy oraz ustawa nie działa wstecz. Zarówno przestępstwo, jak i kara muszą być określone przez ustawę i to ustawę wcześniejszą od daty popełnienia czynu zabronionego (czas popełnienia czynu zabronionego – zob. uwagi do art. 6). Wynika stąd wskazanie, że jedynym źródłem prawa karnego może być ustawa, co stawia poza nawias źródeł prawa karnego zarówno zwyczaj, jak i orzecznictwo sądowe oraz doktrynę. Nie może go tworzyć także prawo miejscowe (wyr. TK z 8.7.2003 r., P 10/02, OTK-A 2003, Nr 6, poz. 62).

Zasada ujęta w art. 1 KK obejmuje cztery reguły szczegółowe: zasadę *nullum crimen, nulla poena sine lege scripta* – przez co należy rozumieć nakaz określoności przestępstwa (typizacja czynu zabronionego) i kary **przez ustawę**, czyli akt normatywny odpowiadający określonym wymogom ustalonym prawem (szerzej o zasadzie *nullum crimen sine lege scripta* zob. A. Grześkowiak, Zasada, s. 79–101); zasadę *nullum crimen, nulla poena sine lege stricta* – zawierającą **zakaz analogii i wykładni rozszerzającej** na niekorzyść sprawcy czynu zabronionego; zasadę *nullum crimen, nulla poena sine lege certa* – z czego wynika zakaz tworzenia **niedookreślonych i nieostrych typów** przestępstw i **nieokreślonych kar** grożących za przestępstwo (szerzej o zasadzie *nullum crimen sine lege certa* zob. L. Gardocki, Zasada, s. 71–79), oraz *nullum crimen, nulla poena sine lege praevia*, zawierającą zakaz nadawania **wstecznej mocy ustawie**, jeżeli pogorszyłyby to sytuację prawną sprawcy.

Taką szczegółową ekspozycję treści zasady zawartej w art. 1 § 1 KK potwierdza orzecznictwo sądowe. „Z (...) zasady *nullum crimen nulla poena sine lege poenali anteriori* wywodzą się między innymi zasady *nullum crimen sine lege certa* (maksymalnej określoności czynów zabro-

nionych, tak aby odróżnić czyny zabronione przez ustawę od niezabronionych) *nullum crimen sine lege scripta* (nakazującej, by prawo karne było prawem zawartym w ustawie) oraz *nullum crimen sine lege stricta* (zakazującej stosowania analogii i wykładni rozszerzającej na niekorzyść sprawy)” (post. SN z 19.12.2007 r., V KK 101/07, KZS 2008, Nr 4, poz. 23).

2. **Treść zasady *nulla poena sine lege*.** Przepis art. 1 § 1 KK statuuje również zasadę ***nulla poena sine lege***. Kara lub jakikolwiek inny środek penalny grożący za przestępstwo powinny być przewidziane **ustawą**. Ustawa, i tylko ona, może wskazywać rodzaj i granice grożącej kary i wiązać ją jednoznacznie z określonym typem rodzajowym przestępstwa. Zasada *nulla poena sine lege* nie podaje miejsca w ustawie, w którym określenie kary powinno nastąpić. Jednak zgodnie z zasadą określoności w przepisie zawierającym typizację zabronionego zachowania powinna się także znajdować norma określająca sankcję, a w jej ramach – kara grożąca za popełnienie przestępstwa. Środki karne, probacyjne i inne konsekwencje prawnokarne popełnienia czynu zabronionego mające zastosowanie do przypadków wskazanych w ustawie karnej mogą znaleźć ujęcie w Części ogólnej KK, niekoniecznie muszą być podane przy każdym typie rodzajowym przestępstwa.

Sankcja karna powinna być w ustawie określona w sposób niebudzący wątpliwości, stąd **ustawa nie powinna się posługiwać sankcjami nieokreślonymi zarówno co do rodzaju, jak i czasu trwania czy wysokości grożącej kary** (szerzej zob. P. Burzyński, Ustawowe określenie sankcji, s. 114 i n.). Jednak jeżeli sankcja nie wskazuje granic grożącej kary, granicę tę należy ustalić na podstawie przepisu Części ogólnej KK określającego ustawowe limity danej kary. Tak zresztą na ogół ustawodawca określa w sankcji związanej z poszczególnymi typami rodzajowymi zagrożenie karą grzywny i ograniczenia wolności, co należy odnieść, gdy chodzi o grzywnę, do wskazań zawartych w art. 33 KK, natomiast w wypadku kary ograniczenia wolności – do granic oznaczonych w art. 34 § 1 KK. Podobnie przy zagrożeniu karą pozbawienia wolności, gdy w sankcji brakuje wskazania dolnej lub górnej granicy, należy relatywizować ją do ustawowo określonych granic kary pozbawienia wolności – dolnej, wynoszącej miesiąc, lub górnej, określonej na 15 lat.

Zasada *nulla poena sine lege* ma zastosowanie także do wymiaru kary. Wynika z niej zakaz orzeczenia kary nieprzewidzianej ustawą, kary nieoznaczonej w czasie i innej niż ustalona przepisami prawa karnego za dany typ przestępstwa, z modyfikacjami zawartymi w Części ogólnej KK.

Termin „**kara**” użyty w art. 1 § 1 KK musi być rozumiany szeroko, tak by objął nie tylko kary *sensu stricto*, wskazane w art. 32 KK, lecz także wszystkie środki penalne stanowiące reakcję na przestępstwo – środki karne (art. 39 KK), przepadek (art. 44 KK), środki kompensacyjne (art. 45–48 KK), środki probacyjne (art. 66, 69, 77 KK), a nadto środki zabezpieczające (art. 93a–99 KK). Jej rygorom powinny być także poddane środki poprawcze czy wychowawcze lub lecznicze stosowane na zasadzie art. 10 § 4 KK. Oznacza to, że kara i inne prawnokarne konsekwencje popełnienia czynu zabronionego, których orzeczenie jest rezultatem uznania za winnego popełnienia przestępstwa, muszą być określone przez ustawę. Ale zasada ta ma także odniesienie do środków stosowanych wobec sprawców czynu zabronionego, którzy w chwili popełnienia czynu nie mieli zdolności do zawinienia.

Zasada „nie ma kary bez ustawy” ma na płaszczyźnie tworzenia prawa charakter bezwzględny, kara nie może być określana w podstawowym akcie prawnym. Jednak sama treść stanowiących środków penalnych jako konsekwencji popełnienia czynu zabronionego ma w wielu przypadkach właściwie charakter otwarty, bo często dokonuje się w niej wyłomów uzasadnianych względami politycznokryminalnymi. Widać to wyraźnie np. przy określaniu obowiązków próby przy środkach probacyjnych. Jednocześnie jednak posługiwanie się systemem sankcji bezwzględnie określonych narusza zasadę proporcjonalności i sprawiedliwości (zob. uzasad. wyr. TK z 22.12.1997 r., K 2/97, OTK 1997, Nr 5–6, poz. 72).

Na tle nieaktualnej już nowelizacji art. 148 § 2 KK z 27.7.2005 r. (Dz.U. Nr 163, poz. 1363), wyznaczającej nową treść sankcji grożącej za zabójstwa kwalifikowane, powstał problem kary, która mogłaby być orzeczona za te przestępstwa względem sprawców, którzy w czasie popełnienia czynu nie ukończyli 18 lat. Przy wyłączeniu możliwości orzeczenia wobec nich kary dożywotniego pozbawienia wolności na zasadzie art. 54 § 2 KK jedyną karą grożącą za kwalifikowane zabójstwa byłaby kara 25 lat pozbawienia wolności, a więc sankcja miałaby charakter

bezwzględnie oznaczonej. Trybunał Konstytucyjny, uznający za sprzeczne z Konstytucją RP przepisy zmienionego art. 148 § 2 KK w części obejmującej sankcję, ze względu na wadliwy tok prac legislacyjnych, w uzasadnieniu wyr. z 16.4.2009 r. (P 11/08, OTK-A 2009, Nr 4, poz. 49) wskazał, że „w odniesieniu do sprawców zabójstw kwalifikowanych, którzy w czasie popełnienia czynu nie ukończyli lat 18, sąd traci jakąkolwiek możliwość uwzględnienia okoliczności czynu oraz okoliczności osobistych dotyczących sprawcy przy wyborze kary. Ustawodawca nie przewiduje tu w ogóle możliwości wyboru kary. (...) w odniesieniu do tej grupy skazanych sądy zobligowane są orzec z góry narzuconą karę”, co TK uznał za bezwzględnie oznaczone ukształtowanie sankcji. Sytuacja normatywna w zakresie sankcji za zabójstwa kwalifikowane uległa zmianie przez nowelizację KK z 26.11.2010 r. (Dz.U. Nr 240, poz. 1602), za sprawą wprowadzenia do niej również kary pozbawienia wolności nie krótszej od 12 lat (art. 148 § 2 KK).

Sąd Najwyższy wskazał, że „ustawodawca nie dopuszcza wymierzenia kary ani środka karnego inaczej, jak tylko za popełnienie odrębnego przestępstwa (wyjątkowo – za popełnienie ciągu przestępstw w warunkach podanych w art. 91 § 1 KK). Odmienne postąpienie, przez orzeczenie środka karnego w wyroku skazującym oskarżonego za więcej niż jedno przestępstwo, ale bez wskazania, za które z nich wymierza się ten środek karny, narusza ustawową konstrukcję wyroku skazującego ustanowioną przepisem art. 413 § 2 KPK, i zarazem sprzeciwia się pryncypialnej zasadzie odpowiedzialności karnej za czyn zabroniony pod groźbą kary (art. 1 § 1 KK)” (wyr. SN z 2.12.2005 r., V KK 133/05, OSNwSK 2005, Nr 1, poz. 2324).

- 3 3. **Treść zasady *lex retro non agit*.** Składnikiem zasady *nullum crimen, nulla poena sine lege anteriori*, zawartej w art. 1 KK, jest także zasada *lex retro non agit*, co oznacza, że nie ma przestępstwa i kary bez **wcześniejszej** ustawy karnej. Poza tym, że czyn zabroniony i kara muszą być określone w ustawie, wymagane jest, by była to ustawa obowiązująca w czasie jego popełnienia. Jedynie obowiązująca ustawa stanowi podstawę dla poniesienia odpowiedzialności karnej za popełnienie przestępstwa.

Czyn może być tylko wtedy uznany za przestępstwo, gdy został zabroniony przez ustawę jeszcze **przed jego popełnieniem**, tak więc zakaz czy nakaz zachowania pod groźbą kary musi **wyprzedzać** w czasie czyn zabroniony i znajdować się w ustawie mającej już moc prawną, czyli w ustawie obowiązującej w czasie jego popełnienia. Podobnie kara grożąca za popełnienie czynu zabronionego musi być określona ustawowo, i to w ustawie obowiązującej w czasie popełnienia tego czynu. Przełamanie tej zasady równa się nadaniu znaczenia prawnego faktom na podstawie normy nieistniejącej w chwili popełnienia przestępstwa i jest naruszeniem prawa człowieka do bezpieczeństwa prawnego.

„Generalna zasada niedziałania prawa wstecz ma szczególne znaczenie w dziedzinie prawa karnego. Związek tej zasady z prawem karnym wyraża art. 42 ust. 1 Konstytucji (zasada *nullum crimen sine lege*) (...). Zasada ta oznacza, iż nie ma przestępstwa bez ustawy obowiązującej w czasie popełnienia przestępstwa, nie ma kary bez przewidującej jej ustawy oraz że prawo nie działa wstecz, a zatem że można orzekać tylko na podstawie prawa obowiązującego w chwili popełnienia czynu. Zasada *lex retro non agit* stwarza gwarancję bezpieczeństwa, iż działanie niebędące przestępstwem nie stanie się nim po jakimś czasie, a jeżeli jest karalne, to jest zagrożone dokładnie określoną karą. Należy jednak zaznaczyć, że przepis ten odnoszący się do orzekania w przedmiocie winy i kary nie może być podstawą kontroli normy, która dotyczy instytucji związanej z wykonywaniem już orzeczonej kary pozbawienia wolności” (wyr. TK z 10.7.2000 r., SK 21/99, OTK 2000, Nr 5, poz. 144).

W wyr. z 6.7.1999 r. (P 2/99, OTK 1999, Nr 5, poz. 103) TK stwierdził, że w art. 42 ust. 1 Konstytucji RP jest zawarta zasada *lex retro non agit*, ale tylko w takim zakresie, w jakim pokrywa się z zasadą *nullum crimen sine lege*. „Zasada *nullum crimen sine lege* jest szczególnym ujęciem zasady *lex retro non agit*, dlatego że u jej podstaw także znajduje się wprowadzenie dla obywatela gwarancji, iż przepisy określające skutki prawne jego działania obowiązujące w momencie podejmowania tegoż, nie ulegną później zmianie. Ścisłe mówiąc chodzi tu o zagwarantowanie obywatelowi, iż podjęte przez niego działanie albo nie jest karalne, a jeżeli jest karalne, to zagrożone jest dokładnie określoną karą”.

Przepis art. 1 KK wyraża absolutny zakaz retroaktywności ustawy karnej, podkreślony użyciem zwrotu „tylko”, mającego zresztą odniesienie do całej formuły art. 1 § 1 KK. „Sprzeczne

z zasadą art. 1 KK jest zastosowanie wobec sprawcy przepisu wprowadzającego typ czynu zabronionego, który wszedł w życie po popełnieniu czynu nieuznanego wcześniej przez ustawę za czyn zabroniony” (wyr. SN z 15.2.2000 r., V KKN 390/00, Prok. i Pr. – wkł. 2001, Nr 3, poz. 1).

Jednak mimo wszystko zasada *lex retro non agit* zawiera wyjątek: w przypadku kolizji ustaw w czasie można stosować ustawę późniejszą, gdy jest względniejsza dla sprawcy (zob. uwagi do art. 4).

4. Prawo człowieka do bezpieczeństwa prawnego w demokratycznym państwie prawnym. 4

Przepis art. 1 KK ma istotne znaczenie **gwarancyjne** – zapewnia, że odpowiedzialność karną można ponieść wyłącznie wtedy, gdy zostanie popełniony czyn zabroniony pod groźbą kary przez ustawę obowiązującą w czasie jego popełnienia (szerzej o funkcji gwarancyjnej prawa karnego zob. A. Grześkowiak, *Zasada*, s. 79–80; R. Dębski, *Jeszcze o gwarancyjnej funkcji*, s. 19–23). Stąd przyjmuje się, że wyraża on **prawo człowieka do bezpieczeństwa prawnego**. Taka funkcja art. 1 KK znajduje potwierdzenie zarówno w Konstytucji RP, jak i ratyfikowanych przez Polskę międzynarodowych aktach praw człowieka o znaczeniu uniwersalnym i regionalnym oraz w orzecznictwie konstytucyjnym i sądów powszechnych. „(...) prawo karne stanowi element systemu gwarancji, do którego wprowadzenia zobowiązane są organy władzy publicznej, w tym w szczególności ustawodawca. Kształt stanowionych przez niego regulacji karnych podlega więc ocenie konstytucyjnej, także w perspektywie zasady dostatecznej ochrony praw i wolności jednostki, do jakiej udzielenia zobowiązany jest na mocy Konstytucji ustawodawca i inne organy władzy publicznej. Niedochowanie owych wymogów wynikających z zasady dostatecznej ochrony uzasadnia tym samym zarzut naruszenia konstytucyjnych gwarancji określonego prawa lub wolności podmiotowej” (post. TK z 9.7.2003 r., TS 65/03, OTK-B 2003, Nr 3, poz. 198). Trybunał Konstytucyjny wielokrotnie stwierdzał, że przepis art. 42 ust. 1 Konstytucji RP, zawierający zasadę *nullum crimen, nulla poena sine lege poenali anteriori* „wyraża fundamentalną zasadę (...), która jest jedną z najważniejszych, odwiecznych gwarancji wolności człowieka. Zasada ta zapewnia jednostce ochronę przed samowolą państwa. W państwie prawa człowiek może ponieść odpowiedzialność karną tylko za czyn zabroniony pod groźbą kary przez ustawę obowiązującą w czasie jego popełnienia. Brak ustawowego zakazu określonego zachowania się oznacza, że jednostka nie musi się obawiać pociągnięcia do odpowiedzialności karnej za ten czyn. Zasada *nullum crimen, nulla poena sine lege poenali anteriori* ogranicza zatem możliwość pociągania do odpowiedzialności karnej tylko do przypadków wyraźnie określonych w ustawie. Jedynym wyjątkiem od tej zasady jest możliwość ukarania jednostki za czyn, który w czasie jego popełnienia stanowił przestępstwo w myśl prawa międzynarodowego” (zob. wyr. TK z 25.2.2014 r., SK 65/12, OTK-A 2014, Nr 2, poz. 14).

„W demokratycznym państwie prawa funkcją prawa karnego nie jest tylko ochrona państwa i jego instytucji, nie jest także tylko ochrona społeczeństwa lub poszczególnych jednostek przed przestępstwami, ale także, w nie mniejszym stopniu, ochrona jednostki przed samowolą państwa. Prawo karne stwarza dla władzy w demokratycznym państwie prawa barierę, poza którą obywatel powinien czuć się bezpieczny w tym sensie, że bez przekroczenia pola zabronionego pod groźbą kary nie może być pociągnięty do odpowiedzialności karnej. Prawo karne ma wyznaczyć wyraźne granice między tym, co jest dozwolone, a tym, co jest zabronione. Bariera, o której tu mowa, nie powinna być usuwana dla żadnych celów politycznych lub innych. Prawo karne nie jest bowiem instrumentem mającym służyć zachowaniu władzy, lecz jest właśnie ograniczeniem tej władzy.

Z powyższych założeń wynika, że w demokratycznym państwie prawa prawo karne musi być oparte przynajmniej na dwóch podstawowych zasadach: określoności czynów zabronionych pod groźbą kary (*nullum crimen, nulla poena sine lege*) oraz na zakazie wstecznego działania ustawy wprowadzającej lub zaostrzającej odpowiedzialność karną (*lex severior retro non agit*). Zasady te wyrażone w Kodeksie karnym składają się także na zawartą w artykule 1 Konstytucji RP zasadę demokratycznego państwa prawa” (uzasad. post. TK z 25.9.1991 r., S 6/91, OTK 1991, Nr 1, poz. 34).

Jednak TK dopuścił **możliwość naruszenia zasady *lex retro non agit***. Chociaż na gruncie ustawy z 4.4.1991 r. o zmianie ustawy o Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce – Instytucji Pamięci Narodowej (Dz.U. Nr 45, poz. 195) dopatrzeć się można naruszenia

tej zasady, w post. z 25.9.1991 r. (S 6/91, OTK 1991, Nr 1, poz. 34) TK zdaje się zaaprobować taką możliwość w ściśle oznaczonym i wyjątkowym przypadku, stwierdzając, że dostrzega „zupelną wyjątkowość historyczną dokonywanych przemian. Dostrzega również sprzeczność zachodzącą pomiędzy wnioskami wynikającymi ze stosowania zasady *lex retro non agit* w stosunku do sprawców zbrodni stalinowskich a podstawowym poczuciem sprawiedliwości w tych przypadkach, w których władza komunistyczna wprowadzała przeszkody prawne w postaci amnestii lub abolicji dla ścigania popełnionych w jej imieniu zbrodni. Trybunał Konstytucyjny uważa jednak, że wprowadzenie uzasadnionego względami sprawiedliwościowymi odstępstwa od zasady *lex retro non agit* wymaga bardzo precyzyjnego określenia przypadków, których odstępstwo to miałyby dotyczyć (...). Odstępstwo to powinno być również ograniczone ramami czasowymi, w których możliwe byłoby wszczęcie postępowania”.

- 5 5. **Konstytucyjne i międzynarodowe standardy zasady legalizmu.** Zasada legalizmu zawiera się w konstytucyjnym i międzynarodowym standardzie praw człowieka. Ma ona umocowanie w art. 42 ust. 1 Konstytucji RP oraz ratyfikowanych przez Polskę międzynarodowych aktach praw człowieka o charakterze uniwersalnym – art. 15 MPPOiP i art. 7 EKPC. Zawarta jest także w Karcie praw podstawowych Unii Europejskiej. W wyr. ETPC z 22.1.2013 r. w sprawie *Camilleri przeciwko Malcie* (skarga Nr 42931/10, Legalis), w odniesieniu do prawa człowieka do bezpieczeństwa prawnego, zawarto interesującą wykładnię gwarancyjności prawa karnego w aspekcie zasady legalizmu, wskazując, że: „Gwarancja z art. 7 Konwencji winna być interpretowana i stosowana, co wynika z jej przedmiotu i celu, w taki sposób, by zapewnić skuteczne zabezpieczenie przed arbitralnym oskarżeniem, skazaniem i ukaraniem. Art. 7 ust. 1 Konwencji stanowi zasadę, iż jedynie prawo może definiować przestępstwo i przewidywać za nie karę (*nullum crimen, nulla poena sine lege*). Stąd wynika, iż czyny zagrożone karą i odpowiadające im kary muszą być wyraźnie określone przez prawo. Wymóg ten zostaje spełniony wówczas, gdy jednostka może wywieść z brzmienia odnośnego przepisu – oraz, gdy zachodzi taka potrzeba, przy pomocy sądowej interpretacji tego przepisu – jakie działania lub zaniechania sprawią, że poniesie ona odpowiedzialność karną”.

Ujęcie zasady w Konstytucji RP oznacza **jej nienaruszalność w ustawodawstwie polskim**. Ustawa, która naruszyłaby normę zawartą w art. 1 KK, byłaby tym samym sprzeczna z Konstytucją RP, co dawałoby podstawę do jej uchylecia. Żadna ustawa karna nie może wyłączyć zastosowania art. 1 KK na podstawie uprawnienia z art. 116 KK. Na mocy art. 233 ust. 1 Konstytucji RP nie może być ona również derogowana, zawieszona czy ograniczona w prawie czasu stanów nadzwyczajnych w państwie.

W piśmiennictwie podkreśla się, że przepis art. 42 ust. 1 Konstytucji RP ma charakter „zasady konstytucyjnej spełniającej funkcje gwarancyjno-ochronne przy regulowaniu i egzekwowaniu odpowiedzialności prawnej przez organy (instytucje) państwa” (zob. *M. Grzybowski*, Konstytucyjne ujęcie, s. 131).

Naruszenie zasady ujętej w Konstytucji RP w przypadku konkretnej sprawy rozstrzygniętej na podstawie sprzecznej z nią ustawy daje **tytuł do skargi do Trybunału Konstytucyjnego** na niekonstytucyjność ustawy lub – przy zaistnieniu odpowiednich przesłanek – do Europejskiego Trybunału Praw Człowieka na pogwałcenie prawa człowieka do bezpieczeństwa prawnego.

Należy zwrócić uwagę na inne niż kodeksowe brzmienie zasady legalizmu według Konstytucji RP, w której art. 42 ust. 1 zd. 2 stanowi, że zasada ta nie stoi na przeszkodzie ukaraniu za czyn, który w czasie popełnienia stanowił przestępstwo w myśl prawa międzynarodowego.

Jeszcze inaczej została ona sformułowana w przepisach MPPOiP, gdzie oznacza, że nikt nie może być skazany za czyn lub zaniechanie, które w myśl prawa wewnętrznego lub międzynarodowego nie stanowiły przestępstwa w chwili ich popełnienia. Podobnie stanowi w kwestii źródeł określenia czynu zabronionego EKPC. Zgodnie z konstytucyjną hierarchią źródeł prawa należy przyjąć, że w polskim prawie karnym obowiązuje szersza formuła zasady *nullum crimen, nulla poena sine lege anteriori* niż wskazana w art. 1 KK, gdyż czyn może być zabroniony nie tylko przez ustawę, lecz także przez prawo międzynarodowe. Oznacza to, że można ponieść odpowiedzialność karną, gdy zachowanie jest zabronione przez ustawę lub przez prawo międzynarodowe, co rodzi wiele problemów, w tym kwestię ustalenia treści terminu „prawo międzynarodowe”. Należy przyjąć, że obejmuje ono nie tylko umowy międzynarodowe, ale również – idąc za art. 38

SMTS – zwyczaj międzynarodowy i ogólne zasady prawa uznane przez narody cywilizowane (zob. *M. Królikowski*, w: *Bojarski* (red.), System, t. 2, 2011, s. 284). Jednak z uwagi na to, że Konstytucja RP wśród źródeł prawa nie wskazuje ani zwyczaju, ani ogólnych zasad prawa, należy uznać, że nie mogą one w polskim porządku prawnym być podstawą pociągnięcia do odpowiedzialności karnej. W relacji art. 1 § 1 KK do umów międzynarodowych należy jednak mieć na uwadze, że w hierarchii źródeł prawa umowa międzynarodowa przeważa nad ustawą, a więc w tym wypadku nad Kodeksem karnym. W literaturze napotkać można pogląd, zgodnie z którym, ponieważ zasady prawne uznawane przez społeczność międzynarodową stanowią część prawa międzynarodowego, więc z tej racji mieszczą się w art. 42 ust. 1 Konstytucji RP. Wskazuje się także, że art. 1 § 1 KK po prostu „nie wymienia tych wszystkich źródeł porządku prawnego, które wymieniono w art. 42 ust. 1 Konstytucji RP, artykuły pełniącym (...) rolę uzupełnienia (...) polskiej ustawy o stosowne umowy międzynarodowe i akty organizacji międzynarodowych” (zob. *Ł. Pohl*, w: *Stefański* (red.), Kodeks, Legalis 2013, komentarz do art. 1, teza 9).

Ł. Pohl uważa, że art. 42 ust. 1 Konstytucji RP zawiera **dwie normy prawne**. Jedna określa, że zachowanie człowieka jest czynem zabronionym pod groźbą kary przez ustawę, odpowiedzialnością umową międzynarodową lub akt prawny organizacji międzynarodowej i jest skierowana do podmiotu decydującego o odpowiedzialności karnej, gdyż to on powinien ustalić, czy czyn jest zabroniony we wskazanych źródłach. Druga norma skierowana jest do ustawodawcy, podmiotu upoważnionego do zawierania umów międzynarodowych i wydawania odpowiednich aktów prawnych organizacji międzynarodowych, by określały zabronienie pod groźbą kary zachowanie człowieka wyłącznie we wskazanych aktach prawnych (*Ł. Pohl*, w: *Stefański* (red.), Kodeks, Legalis 2013, komentarz do art. 1, teza 11).

Na tle konstytucyjnego ujęcia umów międzynarodowych w ramach źródeł prawa, zwłaszcza wobec – określonej w art. 8 ust. 2 Konstytucji RP – reguły bezpośredniej stosowalności jej przepisów, powstaje jeszcze inny problem, przedstawiany na tle dwóch odmiennych poglądów. Według pierwszego, artykułowanego zwłaszcza przez *P. Hofmańskiego* (*tenże*, Recenzja pracy: *W. Czapliski*, *A. Wyrozumski*, Sędzia krajowy, s. 92) – umowa międzynarodowa ratyfikowana przez Polskę nie może być źródłem kryminalizacji i penalizacji zachowania – może nim być wyłącznie ustawa. Tworzy ona jedynie zobowiązanie dla Polski wprowadzenia odpowiedniego ustawowego przepisu typizującego określony czyn i grożącą zań karę. Natomiast *W. Czapliski* i *A. Wyrozumski* we wskazanej pracy (s. 115–116) uważają, że samowolna norma prawa międzynarodowego, jeżeli odpowiada modelowi typizacji czynu i przewiduje sankcje za jej przekroczenie, daje podstawę do pociągnięcia do odpowiedzialności karnej. Pogląd ten, mający konstytucyjne podstawy, podziela także *T. Dukiet-Nagórska* (*taż*, *Kilka uwag*, s. 37).

6. Pojęcie odpowiedzialności karnej na tle przepisów Konstytucji RP i Kodeksu karnego. **6**
Odpowiedzialność karna oznacza konsekwencje prawnokarne, które powinien ponieść ten, kto popełnia czyn zabroniony pod groźbą kary przez ustawę obowiązującą w czasie jego popełnienia. Podstawą odpowiedzialności karnej jest – w świetle art. 1 § 1 KK – wyczerpanie przez podmiot odpowiedzialności swoim czynem ustawowych znamion określonej normy prawa karnego typizującej przestępstwo. Dla odpowiedzialności karnej w sensie art. 1 § 1 KK istotna jest jednak sama powinność poniesienia prawem karnym oznaczonych konsekwencji zachowania stanowiącego czyn zabroniony pod groźbą kary przez ustawę obowiązującą w czasie jego popełnienia, a nie to, czy w konkretnym przypadku sprawca rzeczywiście taką odpowiedzialność poniósł. Konsekwencje prawnokarne takiego zachowania obejmują środki penalne stosowane jako reakcja na taki czyn i przybierają postać kar, a ponadto środków karnych, przepadku lub środków kompensacyjnych czy środków probacyjnych. Mogą w indywidualnych przypadkach polegać nawet na odstąpieniu od wymierzenia kary.

Konstytucyjna zasada legalizmu ma zastosowanie do **wszystkich przypadków odpowiedzialności o charakterze represyjnym, w której mieści się odpowiedzialność karna**. Pojęcie odpowiedzialności represyjnej upowszechnił TK. „Odpowiedzialność karna jest tylko jedną z form odpowiedzialności, w związku z którą stosowane są środki o charakterze represyjnym. Ustawodawcy polskiemu znane są także inne formy postępowania o charakterze represyjnym, które nie są postępowaniami karnymi, i – co istotne – prowadzić je mogą (w początkowej przynajmniej fazie) organy niebędące sądami” (wyr. TK z 4.7.2002 r., P 12/01, OTK-A 2003, Nr 4, poz. 50).

Trybunał Konstytucyjny w wyr. z 28.11.2007 r. (K 39/07, OTK-A 2007, Nr 10, poz. 129) już wyraźnie stwierdził, że „art. 42 Konstytucji RP odnosi się do postępowania represyjnego w ogólności, co jest pojęciem szerszym od postępowania regulowanego w KPK”. Do takich postępowań TK zaliczył także postępowanie lustracyjne (por. wyr. TK z 11.5.2007 r., K 2/07, OTK-A 2007, Nr 5, poz. 48). Trybunał Konstytucyjny również przyjął, że pojęcie odpowiedzialności karnej użyte w Konstytucji RP w kontekście zasady legalizmu jest szersze od zastosowanego w art. 1 KK. Jednak, w związku z pewnymi niejasnościami co do interpretacji pojęcia odpowiedzialności karnej na tle art. 42 ust. 1 Konstytucji RP w zestawieniu z KK, należałoby jasno opowiedzieć się za przyjęciem wykładni tego pojęcia stosowanej przez TK (szerzej na temat odpowiedzialności karnej zob. *J. Majewski*, O wybranych pojęciach, s. 311–334).

- 7 **7. Odpowiedzialność podmiotów zbiorowych.** Kontrowersje związane z zakresem treściowym pojęcia odpowiedzialności karnej wywołało wprowadzenie ustawy z 28.10.2002 r. o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary (t.j. Dz.U. z 2016 r. poz. 1541 ze zm.). Część doktryny przyjmuje, że odpowiedzialność podmiotów zbiorowych jest **rodzajem odpowiedzialności karnej**. Jednak przeważa stanowisko, że odpowiedzialność ta, chociaż ma charakter represyjny, nie jest odpowiedzialnością karną. Taki pogląd sformułował wyraźnie TK, który uznał, że regulacje tej ustawy określają odpowiedzialność o charakterze represyjnym, która jednak nie jest odpowiedzialnością karną. Świadczą o tym jej przesłanki, a przede wszystkim represyjny cel i funkcja kar orzekanych wobec podmiotów zbiorowych (wyr. TK z 26.11.2003 r., SK 22/02, OTK-A 2003, Nr 9, poz. 97; wyr. TK z 3.11.2004 r., K 18/03, OTK-A 2004, Nr 10, poz. 103). Odpowiedzialność podmiotów zbiorowych „stanowi wyraz legitymacji ustawodawcy do represjonowania bezprawia z tytułu samej niesubordynacji wobec porządku prawnego, w oderwaniu od warunku czynu, winy i podziałów na klasyczne rodzaje odpowiedzialności oraz poza ustawami karnymi (tzw. obiektywna koncepcja odpowiedzialności)” (*B. Mik*, Charakter, s. 67).
- 8 **8. Znamię „popelnia”.** Ustawodawca w art. 1 KK używa zwrotu „popelnia”, co słownikowo oznacza: dopuszcza się. Na tle KK zwrot ten ma szeroki zakres – oznacza różne postacie zachowania się człowieka – w tym popełnienie czynu zabronionego czy popełnienie przestępstwa. Pod tym pojęciem rozumie się nie tylko dokonanie czynu zabronionego, lecz także realizację form stadialnych przestępstwa w postaci przygotowania czy uśiłowania (zob. uwagi do rozdziału II KK). Czyn zabroniony można także popełnić w jednej z form zjawiskowych przestępstwa. Popełnienie czynu zabronionego w przypadku przestępstw skutkowych obejmuje – przy jego dokonaniu – także skutek, jaki wyniknął z zachowania się sprawcy.
- 9 **9. Podmiot ponoszący odpowiedzialność.** Zgodnie z art. 1 KK odpowiedzialności podlega „ten, kto”. Pod tym pojęciem należy rozumieć podmiot, który poniesie konsekwencje popełnienia czynu zabronionego przez ustawę. Podmiotem odpowiedzialności karnej na mocy art. 1 KK może być tylko człowiek, i to wyłącznie, gdy jest zdolny do zawinięcia i można mu przypisać winę. Kodeks karny nie przewiduje odpowiedzialności karnej podmiotów zbiorowych, w tym osób prawnych, nie dopuszcza także odpowiedzialności obiektywnej bez przypisania winy.
- 10 **10. Pojęcie czynu zabronionego.** Przepis art. 1 KK przewiduje, że podstawą odpowiedzialności karnej jest popełnienie **czynu zabronionego**. Pojęcie czynu zabronionego jest zdefiniowane w art. 115 § 1 KK i oznacza zachowanie o znamionach określonych w ustawie karnej. W orzecznictwie zwraca się uwagę, że „nie całość zachowania człowieka w określonym czasie i przestrzeni oceniana jest jako «czyn zabroniony», a tylko fragmenty tego zachowania wyodrębnione znamionami czynności sprawczej” (por. post. SN z 12.10.2011 r., III KK 145/11, OSNKW 2012, Nr 2, poz. 13).
- 11 **11. Ustawa jako źródło prawa karnego.** Czyn, o którym mowa w art. 1 KK, musi być czynem zabronionym przez **ustawę**. Ustawa to akt normatywny uchwalony przez władzę ustawodawczą – Sejm i Senat, podpisany przez Prezydenta i ogłoszony w Dzienniku Ustaw. Staje się ona ustawą obowiązującą dopiero od momentu jej wejścia w życie. „Karanie za określone w dekreście o stanie wojennym czyny zabronione pod groźbą kary było możliwe dopiero po 17.12.1981 r., zatem wtedy, gdy faktycznie dekret ten został ogłoszony zgodnie z regułami określonymi w art. 1 § 1 KK i art. 15 ust. 1 MPPOiP” (wyr. SN z 27.6.2003 r., III KK 218/03, OSNwSK 2003, Nr 1, poz. 1403).

Źródłem prawa karnego, które statuuje czyny zabronione pod groźbą kary, może być **tylko ustawa**. Wyraźnie wskazuje art. 1 KK, że: „Odpowiedzialności karnej podlega tylko ten, kto popełnia czyn zabroniony pod groźbą kary przez ustawę (...)”. Wydawać by się więc mogło, że nie będzie wątpliwości co do tego, że tylko ustawa może być źródłem prawa karnego. Jednak zarówno doktryna, jak i orzecznictwo, stosując szeroką interpretację pojęcia „ustawa” poszerzając zakres tego pojęcia w stosunku do jego prawnego znaczenia wyznaczonego Konstytucją RP; czyli ustawa – rozumiana jako akt prawny uchwalony przez organ państwa określony konstytucyjnie – Sejm, Senat i podpisany przez Prezydenta, ogłoszony w Dzienniku Ustaw. Wskazuje się wręcz, że nieuzasadnione jest ograniczenie rozumienia pojęcia „ustawa” z art. 1 KK wyłącznie do ustawy w sensie formalnym – tj. do aktu normatywnego uchwalanego przez parlament i nazywanego ustawą przez Konstytucję RP. Tego rodzaju ustawy nazywa się „ustawą *sensu stricto*” (*J. Długosz, Ustawowa wyłączność*, s. 154). Do źródeł prawa karnego zalicza się także inne niż ustawa akty powszechnie obowiązujące, w tym samowykonalne umowy międzynarodowe ratyfikowane przez Polskę, zwyczaje międzynarodowe oraz zasady ogólne prawa międzynarodowego (*J. Długosz, Ustawowa wyłączność*, s. 172).

Kodeksowe pojęcie „ustawa” rozszerza się także na podustawowe akty prawne, którym jednak wyznacza się granice przedmiotowe stanowienia norm o charakterze prawno Karnym (zob. *A. Grześkowiak, Zasada nullum crimen sine lege scripta*, s. 92 i n.). Określa się więc jakie części przepisu prawa karnego muszą mieć postać ustawy.

W takiej perspektywie rodzi się problem **zupełności**, czy **kompletności** ustawowej regulacji prawno karnej. Kwestią tą zajmował się zarówno Trybunał Konstytucyjny, jak i Sąd Najwyższy. Trybunał konstytucyjny wskazywał kilkakrotnie zasadę **zupełności regulacji prawno karnej**, co oznacza, że **podstawowe** elementy zarówno czynu, jak i kary muszą być określone w samej ustawie (orz. TK z 1.3.1994 r., U 7/93, OTK 1994, Nr 1, poz. 5; wyr. TK z 20.2.2001 r., P 2/00, OTK 2001, Nr 2, poz. 32). Ustawa powinna wyraźnie określać znamiona czynu zabronionego. Potwierdza to orzecznictwo SN: „(...) niedopuszczalne jest określanie znamion czynu zabronionego – normą prawną niższej rangi niż ustawowa” (wyr. SN z 9.3.1999 r., V KKN 392/97, Prok. i Pr. – wkł. 1999, Nr 10, poz. 8). Tak więc znamiona czynu zabronionego nie mogą być wskazywane w aktach władzy wykonawczej, gdyż „w prawie karnym wyłączność ustawy karnej ma charakter bezwzględny” (orz. TK z 26.4.1995 r., K 11/94, OTK 1995, Nr 1, poz. 12). Jednak przyjmuje się, że o ile podstawę odpowiedzialności, jej zasady, środki penalne, typy rodzajowe przestępstw, charakterystycznych przez ustawowe znamiona musi regulować ustawa, o tyle dookreślenie niektórych ustawowych znamion czynów zabronionych już może być zawarte w rozporządzeniach, czyli w aktach podustawowych.

Trybunał Konstytucyjny dopuszcza **dookreślenie znamion** w akcie władzy wykonawczej wydanym w zgodzie z art. 92 Konstytucji RP (wyr. TK z 1.3.1994 r., U 7/93, OTK 1994, Nr 1, poz. 5). W wyr. z 20.2.2001 r. (P 2/00, OTK 2001, Nr 2, poz. 32) TK stwierdził, że nie rezygnując z wymagania określenia wyłącznie w ustawie podmiotu, znamion przedmiotowych przestępstwa oraz kary, należy jednak przyjąć, że dopuszczalne jest doprecyzowanie tych elementów w aktach wykonawczych wydanych w zgodzie z art. 92 Konstytucji RP. Podobnie przyjmuje SN. W post. z 29.1.2009 r. (I KZP 29/08, OSNKW 2009, Nr 2, poz. 15) uznał, że: „Dopuszczalne, a niekiedy nawet konieczne jest doprecyzowanie znamion ustawowych niektórych czynów zabronionych w aktach rangi podustawowej, to jest w rozporządzeniach. Takie działanie ustawodawcy nie narusza zasady *nullum crimen sine lege* zawartej w art. 1 § 1 KK”. Szerzej wyjaśnił tę kwestię Sąd Najwyższy w postanowieniu z 25.5.2016 r. (IV KK 156/16, Legalis): „Norma prawa karnego sformułowana jest zwykle przez pełny opis znamion zabronionego (i karalnego) zachowania. Taka budowa normy prawnej jest regułą, co łączy się z zasadą określoności (od początku) przestępstwa w ustawie karnej. Prawo karne zna jednak sytuacje, w której opis czynu zabronionego nie jest kompletny i wymaga dopełnienia (uzupełnienia) w przepisie odrębnym, zamieszczonym w innym akcie prawnym. Nie musi to być przy tym zawsze akt zaliczany do prawa karnego, w ścisłym ujęciu. Nie musi to być nawet akt normatywny rzędu ustawy, może być to akt niższej rangi”. Tezę tę powtórzył SN w wyroku z 4.10.2016 r. (III KK 116/16, Legalis), zwracając uwagę na konieczność ustawowego upoważnienia do wydania rozporządzenia przez określony z nazwy organ: „Uregulowanie kwestii odnoszących się do odpowiedzialności karnej w akcie podusta-

wowym jest możliwe, gdy penalizacja pewnych zachowań jest niezbędna, a dokładne określenie znamion w ustawie niemożliwe. Chodzi jednak o to, aby zawarte w ustawie upoważnienie miało charakter wyraźny i szczegółowy. Musi być zatem oznaczony organ uprawniony do wydania rozporządzenia, zasadniczo poprzez użycie jego nazwy”.

Doktryna polskiego prawa karnego także stoi na stanowisku, że możliwe, a nawet czasem konieczne jest uszczegółowienie, czy doprecyzowanie ustawowych znamion czynu zabronionego w akcie podustawowym (zob. np. *Zoll* (red.), Kodeks karny, t. I, 2007, s. 47–48).

- 12 12. **Zasada określoności.** Z punktu widzenia elementów przestępstwa w art. 1 KK ustalone zostały dwa konieczne, chociaż niewystarczające do przyjęcia przestępstwa jego elementy: **określoność czynu** i jego **karalność**. Tak też ujął te elementy Trybunał Konstytucyjny, wskazując, że „zasada określoności jest szczególnie związana z zasadą określoności czynu zabronionego oraz kary” (wyr. TK z 22.6.2010 r., SK 25/08, OTK -A 2010, Nr 5, poz. 51).

Przestępstwo w takim ujęciu to czyn zabroniony, a więc, zgodnie z art. 115 § 1 KK, zachowanie o znamionach określonych w ustawie, oraz czyn karalny, czyli zabroniony pod groźbą kary. W ramach warunku określoności czynu zabronionego ustawa musi zawierać opis czynu, co następuje przy użyciu ustawowych znamion.

Zasada ustawowej **określoności** typu czynu zabronionego stanowi głównie wskazanie skierowane do ustawodawcy. W ustawie powinny być sformułowane wszystkie znamiona czynu zabronionego, gdyż przekaz z niej płynący powinien wyraźnie wskazywać granicę między tym, co zabronione prawem karnym, a zachowaniami prawnokarnie dozwolonymi. Konsekwencją zasady *nullum crimen, nulla poena sine lege anteriori*, ujętej w art. 1 KK, są więc także wymogi dotyczące tekstu ustawy karnej – zawarta w niej typizacja czynu powinna być ścisła i pewna (*L. Gardocki*, Typowe zakłócenia, s. 52 i n.). Słusznie uważa się, że zasada określoności stanowi barierę chroniącą obywateli przed indywidualnymi nadużyciami władzy i gwarancję świadomości rzeczywistego zakresu wolności jednostki (zob. *L. Gardocki*, Ostatnie nowelizacje, s. 228; podobnie TK w wyr. z 9.6.2010 r., SK 52/08, OTK-A 2010, Nr 5, poz. 50, cz. III, pkt 1.1, w którym stwierdził, że zasada ta służy ochronie prawnej jednostek przed arbitralnością oraz nadużyciami ze strony organów władzy publicznej).

Istotne z punktu widzenia funkcji gwarancyjnej prawa karnego jest także stanowisko TK, w którym przyjęto, że: „W demokratycznym państwie prawa wymaganie określoności dotyczy musi zarówno materialnych elementów czynu, jak i elementów kary, tak by czyniło to zadość wymaganiu przewidywalności. Przepisy prawne muszą bowiem stwarzać obywatelowi (podmiotowi odpowiedzialności karnej) możliwość uprzedniego i dokładnego rozeznania, jakie mogą być prawnokarne konsekwencje jego postępowania” (wyr. TK z 26.11.2003 r., SK 22/02, OTK-A 2003, Nr 9, poz. 97 i powołane tam orzeczenia). Materialne elementy czynu uznanego za przestępny muszą więc być zdefiniowane w ustawie (zgodnie z konstytucyjną zasadą wyłączości ustawy) w sposób kompletny, precyzyjny i jednoznaczny (orz. TK z 13.6.1994 r., S 1/94, OTK 1994, Nr 1, poz. 28; wyr. TK z 26.11.2003 r., SK 22/02, OTK-A 2003, Nr 9, poz. 97; zob. wyr. TK z 28.6.2005 r., SK 56/04, OTK-A 2005, Nr 6, poz. 67). W wyr. TK z 7.1.2004 r. (K 14/03, OTK-A 2004, Nr 1, poz. 1) wskazano dobitnie, że: „naruszeniem Konstytucji jest stanowienie przepisów niejasnych, które nie pozwalają obywatelowi na przewidzenie konsekwencji prawnych jego zachowań”. Trybunał Konstytucyjny, odwołując się do utrwalonych w swoim orzecznictwie poglądów co do wymogu określoności przepisów prawnokarnych, wskazał **niezbędne wymogi wynikające w tej perspektywie z zasady nullum crimen sine lege poenali anteriori**:

- 1) przepis prawa karnego powinna cechować precyzyjność, jasność oraz legislacyjna poprawność;
- 2) adresat normy prawnokarnej powinien być w stanie zrekonstruować – jedynie na podstawie określających ją przepisów, a więc z zastosowaniem wyłącznie językowych reguł wykładni – zasadnicze znamiona czynu zabronionego;
- 3) jednostka nie powinna być w stanie niepewności co do tego, czy pewne zachowanie stanowi czyn zabroniony;
- 4) norma karna powinna wskazywać w sposób jednoznaczny zarówno osobę, do której skierowany jest zakaz, znamiona czynu zabronionego, jak i rodzaj sankcji grożącej za popełnienie takiego czynu;
- 5) użycie zwrotów niedookreślonych lub wieloznacznych w obszarze prawa karnego wymaga istnienia szczególnych gwarancji proceduralnych, zapewniających przejrzystość i ocenność